

“સસ્તું સાહિત્ય” એટલે “જાન્યારીમાં જાવું” સાહિત્ય

સુવર્ણયુગ

લેખક :

નૈયાલાલ માં. મુનશી

મિલિતુ અખિલગાંધી પ્રચારી
અસ્તું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય

૬૦૬ પાટ મમદાવાદ અને કાલગાંધી રોડ મુલૅ-૨

આઠ આના

૨૫૮૬૪

૨૫૮૬૪

‘સસ્તુ’ સાહિત્ય’ એટલે ‘ભંધામાં ભંધુ’ સાહિત્ય’

‘આમ સાહિત્યશ્રેણી’

આ ભંધાવલિમાં જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય-વર્ધક અને નિર્દોષ આનંદ

... ..

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૮૬૪ વિમત ૦-૮૭

ગ્રંથનામ ૨૫૮૬૪

વર્ગિક સં. ૧૦૦૨.૨૫

કાળમુખા અને ખાજ વાતા-લગઠ. પુનાલાલ નાડેવા ૨૬૬

ધાવલુની ધાર ને બીજી વાતો-લેખક : ,, ,, ૬૪ ૦-૩

કેરીની મોસમ ને બીજી વાતો-લેખક : ‘શયદા’ ... ૭૮ ૦-૫

સમ્રાટ શ્રેષ્ઠિક અને દેવી નંદા-જેન સંસ્કૃતિની બે નાટિકાઓ ૬૪ ૦-૩

વિચાર સૂર્યોદય-તત્ત્વજ્ઞાનની ખાળપોથી જેવું સરળ પુસ્તક ૫૨ ૦-૩

જેસલ અને તોરલ તથા ગોપીચંદ ને બાલંધર- ,, ૫૬ ૦-૩

મેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા ભતૃહરિ ને વિક્રમ-‘કલાપી’કૃત ૪૮	૦-૩
ઉચ્ચ જીવન:-ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ ૫૬	૦-૩
ઉત્તરગીતા-અબ્દુનને ઉત્તરાવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણે આપેલા તત્ત્વ- બોધનો સરળ અનુવાદ : મૂળ શ્લોકો સાથે ...	૬૪ ૦-૬
શ્રી રામકૃષ્ણ ઉપદેશ ૮૮	૦-૫
અણ્ણોને ને નવું રેલવે સ્ટેશન-લે. શ્રી. યુનીલાલ વં શાહ	૬૦ ૦-૪
જીવનનો મર્મ-લે. શ્રી. ‘સોપાન’ ૮૪	૦-૬
નવજવાન- ” ૬૪	૦-૪
અહિંસાનું રહસ્ય- ” ૭૨	૦-૪
એ વૃદ્ધ પુરુષ !- ” ૫૬	૦-૪
આશાને અજવાળે- ” ૫૬	૦-૪
મનને-(કાવ્ય)-એક સંતની મનોનિમ્ન પ્રેરતી કવિતાઓ...	૪૦ ૦-૩
જયભારતી-(કાવ્ય) શ્રી. ‘શયદા’કૃત ભારતની ચડતી- પડતીનું દિગ્દર્શન ૩૬	૦-૬
શ્રીમંતોનો સડો-(કાવ્ય)-ઈશ્વર ધોળકિયા ૬૪	૦-૪
બાળસહબોધ-વાર્તાઓએ ધાર્મિક શિક્ષણ ૧૨૦	૦-૪
વિશ્વની વાટે ને રામાયણની રત્નપ્રભા-ઉપદેશયુક્ત સંવાદ આધુનિક અને રામાયણ યુગની તુલના સાથે	૧૬૪ ૦-૪

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર. નદી જવાને રસ્તે, સેશન્સ કોર્ટ પાસે, અમદાવાદ
અને કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજા માળે, મુંબઈ-૨

“સસ્તું સાહિત્ય” એટલે “ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય”

સુવર્ણયુગ

લેખક :

કનૈયાલાલ માંડુકા

ત્રિલોકી અખંડાનંદની પ્રસ્થાવી
સસ્તું સાહિત્ય પર્યટ ડાર્વાલવ

કે. ભટ્ટ પાસે અમદાવાદ અને કાલજાદેવી રોડ મુજબ ૨

આઈ આના

પ્રત : ૫૫૦૦

સં. : ૨૦૦૨

ગુજરાત વિધાપીઠ મંથાલર
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૫૮૬૪
[સર્વ હક્ક સ્વાધીન]

મુદ્રક અને પ્રકાશક :
ત્રિભુવનદાસ કં. ઈન્કર,
સુરેશ સાહિત્ય મુદ્રણાલય,
રાયખડ :: અમદાવાદ

નિવેદન

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીનાં વ્યાખ્યાનો તથા લેખો પૈકીનો હિંદની પ્રજાના ગૌરવનું ભાન કરાવનાર આ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરતાં અમને હર્ષ થાય છે. ‘આદિ વચનો અને બીજાં વ્યાખ્યાનો’ નામના પુસ્તકમાં આ લેખો સંબંધી તેઓ જણાવે છે, કે “આ લેખો મારા તત્કાળ અભ્યાસનું પરિણામ છે; અને એમાં મારા વિચારો ને પ્રેરણા સમાયાં છે.” ‘સુવર્ણયુગનું સર્જન’માં શુભકાળને કલ્પનાના રંગે સજીવન કરવાનો, હિંદુસંસ્કારનાં રહસ્ય શોધવાનો અને રાષ્ટ્રધર્મની ભાવના આલેખવાનો પ્રયત્ન થયો છે. સાથે સાથે એમનાં બીજાં બે લખાણો આ પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

શુજરાતના જાહેર જીવનમાં શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી અત્યંત મોખરાનું સ્થાન ભોગવે છે. કાયદાશાસ્ત્રમાં, રાજનીતિમાં, પત્રતંત્રી તરીકે અને સામાજિક વિચારક અને ચિંતક તરીકે તેમનો પરિચય કરાવવાની જરૂર નથી; કારણ કે તેમનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિમાં જ હોવાનું જાણીતું છે. સાહિત્યની દુનિયામાં તો તેમને “યુગકર્તા” તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે. નવલકથાકાર તરીકે તેમનું સ્થાન

અપ્રતિમ છે, એમ એક બીજા વિખ્યાત નવલકથાકારે મને ભાર મૂકીને જણાવ્યું હતું. હરીફના મુખમાંથી પણ કોંચી પ્રશંસાના આવા ઉદ્ગાર નીકળે એ એમના સમર્થપણાનું અને પ્રતિભાનું અચૂક ચિહ્ન છે.

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના સર્જક તરીકે જ નહિ, પણ સાહિત્યની પ્રગતિ અને વિસ્તાર કરનારી સંસ્થાઓ સ્થાપનાર અને ચલાવનાર આ સંજ્ઞનનું એક પુસ્તક 'વિવિધ વ્રંથમાળા'ના વાચકોને મળે એવી સૂચના એમની સમક્ષ મૂકવામાં આવતાં તેમણે તે સ્વીકારી હતી; એ માટે દ્રષ્ટીઓ તેમને ધન્યવાદ આપે છે. 'સસ્તું સાહિત્ય'ની પ્રગતિમાં તેમણે હમેશાં રસ દાખવ્યો છે; તે માટે પણ સંસ્થાનું દ્રષ્ટીમંડળ તેમનું આભારી છે.

ન્યુ દિલ્હી, } 'સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય દ્વરે'ના દ્રષ્ટીઓ વતી
તા. ૨૫-૩-૪૬ } મનુ સૂએદાર (પ્રમુખ)

અનુક્રમ

૧ સુવર્ણયુગનાં સર્જન	૫
૨ વ્યાસનું દર્શન	૫૦
૩ જ્યારે અસ્પૃશ્યતા નહોતી ત્યારે	૫૫

૧ : સુવર્ણયુગનાં સર્જન^x

૧

મારા હૈયામાં કેટલાક વખતથી ખિન્નતાનો સંચાર થયો છે. આપણામાં વ્યવસ્થિત ઉત્સાહ ટકતો નથી. આપણામાં વ્યવસ્થા રચવાની શક્તિ જણાતી નથી. નવા વિચારો, નવા આદર્શો, નવી રચનાઓ જોઈએ તેવી ઝડપે મૂળ ઘાલતાં નથી. જગત જીતે એવો ઉત્સાહ આપણામાં પ્રગટતો નથી. દેશની, ગુજરાતની, મુંબઈની સ્થિતિ જે જોઈ હું અને સાંભળું છું, તે કયે મોઢે વર્ણવું ? માનવતાની ઊણપ, અદેખાઈ ને કાયરતાની અવધિ, વ્યવસ્થાશક્તિનો અભાવ, દીર્ઘદર્શી આદર્શમયતાનો અસ્ત — આ ખંધાનાં જે દર્શન મેં કર્યાં છે, તેણે મારાં ઉત્સાહ અને આત્મશ્રદ્ધા ડગાવી મૂક્યાં છે.

આખા ખંડમાં જીવન અસ્તવ્યસ્ત જણાય છે : નેતાઓ એકબીજાની ચડસાચડસીમાં મગ્ન ને ઠાલા શાબ્દિક વિગ્રહથી સંતુષ્ટ; નાનામોટા સમૂહો વ્યવસ્થા વિનાના, પરસ્પર વિરોધી ભાવનાથી પ્રેરિત; શ્રેષ્ઠો સ્વાર્થમાં ચકચૂર; સામાન્યો કાયરતામાં નિઃસત્ત્વ; પ્રતિસ્પર્ધીઓ દ્વેષમાં ઉન્મત્ત; સર્વવ્યાપી પરદેશીઓ ખધી રીતે સુસજ્જ. જીવ ખોનારની વહારે ધાતાં ભલભલાની કાયા કાંપે છે, જીલમની ફરિયાદ કરતાં જીલ સુકાય છે, સત્યનું પ્રતિપાદન કરવાની ઉત્કંઠા થતાં પ્રાણ ગૂંગળાય છે. કરોડો, પ્રતાપી આદર્શોથી પ્રોત્સાહિત મધ્યવર્તી નાયકગણ વિનાના આંધળા, કીડીમંકોડીની માફક જેમતેમ જીવન વિતાવે છે. સ્ત્રીઓ, અજ્ઞાન અને આધીન, સ્વાર્થી પુરુષોની ઘાણીમાં

^x ૧૯૨૯માં મુંબઈમાં ગુજરાતી સાહિત્ય સંસદ સમક્ષ આપેલું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન

પિલાય છે. ખાળકો, અશક્ત અને નિરાધાર, અજ્ઞાન માખાપોનાં ભોગ બને છે. સ્વજનો, દેવમંદિરોનાં આપણે દીધેલાં દ્વારો ખોલવાને અશક્ત, ભાંડુભાવ કેળવી શકતાં નથી; અને દેશના ખરા કે ખોટા ભાગલા કરવાને ઉત્સુકો કમર કસી મંડયે જ રહે છે. આપણે બધા, પ્રતિસ્પર્ધીઓનાં દોર અને એકતા આપણામાં આણવાને કાયર, ભેદાભેદથી વિભક્ત ચારે તરફથી વિજયી આક્રમણના ભોગ બની રહ્યા છીએ.

શું નવસૃષ્ટિનું સર્જન આપણને શક્ય નથી ? શું એ સર્જન માટે નિઃસીમ ઉત્સાહ ને પ્રયત્ન પરાક્રમ આપણને નહિ સાંપડે ? આર્યાવર્ત હું તેવું નહિ થાય ? આર્યો અભય અને ઉત્સાહી નહિ બને ? પુરાણી પ્રજાઓ નવ-પક્ષવિત થઈ છે. શું ભારતને લલાટે મરણાકાંક્ષીની માફક ચમરાજની વાટ બેવાનું જ લખાયું છે ? આ યયાતિનું વાર્ધક્ય લઈ તેને જીવાની બક્ષવાનું તેના કોઈ પુત્રના હાથમાં નથી ? શું આર્યાવર્તનું પુણ્ય પરવાર્યું ? આ પ્રશ્ન પૂછવે ભયંકર અને ઉત્તરે પણ તેવો જ ભયંકર.

આવા જ પ્રશ્નો સવાસો વર્ષ પર હૃદયે જર્મની વિષે પૂછ્યા હતા : રાષ્ટ્રો, દેશો, રાજ્યો વૃદ્ધ બની મરી જાય છે કે નવયૌવન પ્રાપ્ત કરી શકે છે ? અને કરી શકે તો કેવી રીતે ? પચીસ વર્ષમાં જ નવા જર્મનીએ એ પ્રશ્નનો જવાબ દીધો હતો.

આવી ખિન્નતાથી પ્રેરાઈ ચિંતાતુરોએ અનેક વાર આ દેશ માટે પણ એવા પ્રશ્નો કર્યા છે.

૨

આવા એક ખિન્નાત્માની મૂર્તિ અત્યારે મારી નજર આગળ ખડી થાય છે...

આશરે ૧૬૦૦ વર્ષ પર આર્ય સંસ્કારના સ્તંભરૂપ મહારાષ્ટ્રીય નરપતિ યજ્ઞશ્રી શાતકર્ણીના રાજ્યકાલમાં એક વિદ્વાન પૌરાણિક મત્સ્યપુરાણ રચતાં એવી ખિન્નતા અનુભવતો હતો. તે ચારે તરફ નજર નાખે છે: ચંપાવતી ને મથુરામાં નાગો; સુરાષ્ટ્ર ને અવંતિમાં આખીર શૂદ્ર, અર્બુદ ને માલ્લવ—બ્રહ્મતેજ વિનાના મ્લેચ્છપ્રાય; સિંધમાં ચંદ્રભાગાને તીરે, કુંતી દેશમાં, કાશ્મીરમાં શૂદ્રો, વ્રાત્યો, મ્લેચ્છો;—ખધા ‘અ-બ્રહ્મવર્ચસ:’, ધર્માનૃતપરા:, કલ્પદ્વા:, તિવ્રમન્યવ:’—બ્રહ્મતેજ વિનાના, ધર્મ ને સત્યથી પર, કચરા જેવા, મિજાજનાં ડીંગલાં. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં, રજપૂતાનામાં, સિંધ પ્રાંત ને ગુજરાતમાં, દખ્ખણના થોડા ભાગમાં એક ચક્રે રાજ્ય કરતા હતા—વિધર્મી પિતાના પરદેશી ને પરસંસ્કારી પુત્રો. આર્યાવર્ત છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હતું.

પુરાણકારના હૈયામાં ખિન્નતા સંચરે એમાં શી નવાઈ?

હજારો વર્ષ થયાં એના જેવા આર્યોએ સુંદર સ્વપ્નામાં જોયું હતું, સરસ વાણીમાં ઉતાર્યું હતું અને અનહદ પરાક્રમે સર્જ્યું શરૂ કર્યું હતું—આર્યાવર્ત, એક અને અભેદ. તેમણે સમુદ્રથી તે સમુદ્ર સુધી, ગિરિથી ગિરિ સુધી આવેલા આર્યાવર્તને એક પ્રદેશ માન્યો હતો. પાપવિમોચની સાત ગંગાઓની પવિત્રતા ગામેગામના જલમાં ‘જલેડસ્મિન્ સન્નિધિ કુદ્—’ કહી મૂર્તિમાન કરી હતી. સાત કુલપર્વતની ઓથમાં એનું સ્વાસ્થ્ય સચવાયેલું માન્યું હતું. સાત નગરીની સમૃદ્ધિમાં મોક્ષદ્વાર જોયું હતું. સાત ઋષિઓને આખા દેશના જીવનવિધાતા માન્યા હતા. સાત જન્મનાં પાપ વિનાશવા જગેજગનાં જ્યોતિર્લિંગોની ભક્તિપ્રેર્યા દરેક પ્રાંતના વાસીઓને મોકલી આપ્યા હતા. એને માટે અથર્વવેદે ઉચાર્યું હતું: ‘યસ્યાં પૂર્વે

પૂર્વજના વિચાક્રે યસ્યાં દેવા અસુરાનભ્યવર્તયન્.'* આર્યાવર્તની એકતા સતેજ રાખવા યયાતિ, ભરત ને સગરને સમ્રાટ ને એકરાજ માન્યા હતા. જરાસંધે એ માન્યતા સિદ્ધ કરતાં જીવ ખોયો હતો; કૃષ્ણ વાસુદેવે એકતાની પ્રતિમા ખની અદ્ય મેળવ્યો હતો; ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે ને કૌટિલ્યે એ એકતાની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ કરી હતી.

આર્યને મન આર્યત્વ એટલે દેવનિર્મિત આ બ્રહ્માવર્તની ભક્તિ; એની ધૂળ એના માથા પર, એનું જળ એની જિહ્વા પર; એના મહાત્મા તે એના દેવ; એનું માહાત્મ્ય તે એનું જીવન; એના સંસ્કાર તે એનો ધર્મ; એનો વિજય ને એનું સ્વાસ્થ્ય એ એનો મોક્ષ. એની સરહદ બહારનાની એને પ્રેરણા નહિ, એની સરહદ ઓળંગતાં એને શાતા નહિ. અહીંયાં જ રહેવું, અહીંયાંના દેવ ભજવા, અહીંયાંના મંત્ર સેવવા, અહીંયાં જ મરવું, અહીંયાંનાને જ હાથે તર્પણ પામવું—આ જ આર્યનું આર્યત્વ; એમાં જ એક ને અભેદ આર્યાવર્તની પરમ સિદ્ધિ.

૩

મત્સ્યપુરાણકારને બહાર અંધકાર છે, અંતરમાં પણ અંધકાર છે. એ અંધકારમાં એક વીજળી ચમકે છે. મગધમાં વિશ્વંક્ષુણીનો પ્રતાપ દેખાય છે. તે દેખાવે ખાયલા જેવો, પણ યુદ્ધે વિષ્ણુ સમો, શત્રુએને પૃથ્વી પરથી ઉખેડી ખીજને ક્ષત્રિય-પદનું સામર્થ્ય આપે છે. તે આર્ય છે, દેવ, પિતૃ ને બ્રાહ્મણનો સેવક છે; તે રાજ્યસત્તા પ્રસારી, ગંગાતીરે જઈ, શરીર દમી ઇંદ્રલોકે વિચરે છે.

આર્યત્વના વારસો આજે વિશ્વંક્ષુણીને વીસરી ગયા છે. આવતી ઉપાનો, હવે પછી આવવાના સોનાના સૂરજનો એ

* અહિંયાં પૂર્વે પૂર્વજનો વિચાર્યા, અહિંયાં દેવે અસુરને મહાત કયા.

અરુણ ઓળખવાને અસમર્થ મત્સ્યપુરાણકારની ખિન્નતાનો પાર નથી. સુવર્ણયુગનાં નામ ને નિશાન નથી, 'ફલ્ગુદ્વાઃ તીવ્રમન્યવઃ'—કચરા જેવા ને મિજાજનાં ડાંગલાંનો પ્રલય-સાગર પ્રસરી રહ્યો.

નિરાશાની ચિંતામાંથી અમર આશાનો દિવ્ય દેહ ઊભો થાય છે. વિનાશ પ્રસરતો લાગે ત્યારે જ નવસૃષ્ટિનાં બીજ રોપાય છે. સુવર્ણયુગનાં સર્જન ઠંડી-મીઠી ચાંદનીમાં થતાં નથી; વિપત્તિનાં સડામાં, મહાઆદર્શની આગમાં, દિશા પ્રજ્વાલતાં ઉત્સાહ, મહત્ત્વાકાંક્ષા ને ત્યાગના દાવાનળની સોનેરી જ્વાલાઓમાં થાય છે.

ગંગાના પ્રદેશોમાં, પ્રયાગ, સાકેતા ને મગધમાં રાજ્ય કરે છે—શુભવંશજ. કયો શુભવંશજ ? શુ' એનું નામ ? તે 'ફલ્ગુદ્વાઃ, તીવ્રમન્યવઃ'માંનો એક નથી. એક વાસુદેવની શુક્ષ્મ રાણી સાંભળી હતી, એક શ્રીશુભે ચીની મુસાફરો માટે ધર્મશાળા ખંધાવી હતી, એક બીજ માત્રઃ અણુથી પણ નાનો, વિસ્મરણની ધૂળમાં ઢંકાયેલો શુભવંશજ. તેનો પુત્ર ઘટોત્કચ શુભ એ પણ એક આણુ. 'તીવ્રમન્યવઃ'ને તેમની પરવા નથી. ખિન્નાત્માઓના બેદનો પાર જ નથી. ઘટોત્કચનો પુત્ર ચંદ્રશુભ. ચંદ્રશુભ મૌર્યના રાજનગર પાટલિપુત્રના ભગ્નગૌરવ રાજ-મહાલયમાં ફરતો એક નાનકડો રાજા. એની શક્તિમાં બેઈ એ તો સંકલ્પ, સૈન્યમાં આત્મબળ, સમૃદ્ધિમાં સાહસ, દીર્ઘદષ્ટિ ને સંસ્કાર. બ્રહ્માંડ પ્રગટાવે એવો એ એક આણુ—બ્રહ્માંડ પ્રગટાવવાને ઉત્સુક.

એણે સંકલ્પ કર્યો છે—સુવર્ણયુગનું ખાતમુહૂર્ત કરવાનો. તે જઈ લિચ્છવીની રાજકન્યા કુમારદેવીને પરણે છે ને લિચ્છવીનો પ્રદેશ પહેરામણીમાં સ્વીકારે છે.

બેના લગ્ને મગધ એક બન્યું; બેના સાહચર્યે મિજાજનાં

ડાંગલાંના મિજાજ ઊતર્યા; ખેનાં પરાક્રમે પતિ ‘મહારાજ-ધિરાજ’ બન્યો, પત્ની ‘મહાદેવી’ બની.

મહારાજધિરાજ ચંદ્રગુપ્તે કુશાનના છિન્નસિન્ન થયેલા મહારાજ્યને હાથ દેખાડ્યો; વિધ્યશક્તિના પુત્ર પ્રવરસેનનું સમ્રાટ-પદ મુકાવ્યું; સિંધુના સાત મુખ ઓળંગી બાલિહુકેને હરાવ્યા.

આ યુગલનાં પરાક્રમેની કથની ઝાઝી રહી નથી, પણ તેમના પુત્રે પડાવેલા તેમના લગ્નના સિક્કામાં ચંદ્રગુપ્ત તેની મહાદેવીને વીંટી આપતો હજી ઊભો છે.

આ ચિત્ર રાજરાણીના લગ્નનું એક દૃશ્ય નથી; એ વીંટીના દ્વાનમાં પ્રચંડ આત્માઓનો સંયોગ રહ્યો છે. એમની મીઠળગાંઠમાંથી ભારતની મહત્તા પ્રગટી; એમના સંયુક્ત પ્રતાપે એને સુવર્ણયુગ સાંપડ્યો. આવું વીર-યુગલ ઇતિહાસે જોયું નથી ને કથાએ કલ્પ્યું નથી. એમની આગળ જસ્ટીનીઅન ને થીઓડોરા ઝાંખાં પડે છે. એમના પુત્રની પ્રશસ્તિમાં એમનો ગર્વભર્યો ઉલ્લેખ આવે છે :

મહારાજાધિરાજશ્રીચન્દ્રગુપ્તસ્ય પુત્રસ્ય લિચ્છવીદૌહિત્રસ્ય મહાદેવ્યાં
કુમારદેવ્યામુત્પન્નસ્ય—

આમ ચંદ્રગુપ્ત ને કુમારદેવી ઇતિહાસનું અમર યુગલ, આછા પ્રકાશમાં અદ્ભુત, ભરતખંડનો ભૂતકાળ દિપાવી રહ્યું છે. ત્યાર પછી આવાં સમાન ને મહત્ત્વાકાંક્ષી નરનારીનો સંયોગ પૃથ્વીએ ફરી જોયો નથી.

૪

ઇસવી સનના ચોથા સૈકાના પહેલા ચરણમાં આ અદ્વિતીય યુગલને પુત્ર થયો. ત્યારે શું થયું તેનો ઇતિહાસ કાલિદાસે સાચવ્યો છે :

દ્વિશાઓ પ્રસન્ન થઈ; મનોહર મરુત વાયા; અગ્નિએ જમણી

તરફ ઊડતી જવાલાએ હવિ સ્વીકાર્યો; ચારે તરફ શુભ સૂચન થયું. આવાઓનો જન્મ લોકના અબ્યુદયને માટે જ હોય છે.

જ્યારે સમુદ્રગુપ્ત મોટો થયો ત્યારે તત્ત્વદર્શી પિતાના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. ઈ. સ. ૩૩૫ના આશરમાં તેણે ‘આ જ યોગ્ય છે’ કહી તેને પૃથ્વી પાળવાની આજ્ઞા કરી. દ્વેષી કુટુંબીઓ મ્હાન મુખે ને રાજસભા સંતોષથી જોઈ રહ્યાં. દીર્ઘદર્શી પિતા: એને રાજ લેતાં અને છોડતાં આવડ્યું. સુયોગ્ય પુત્ર: એણે યોગ્યતાની અવધિ કરી.

સમુદ્રગુપ્તની કારકિર્દી એના મહાદંડનાયક હરિષેણે અલ્લાહાબાદના લેખમાં અમર કરી છે, અને એના પુત્રના મિત્ર કાલિદાસે રઘુવંશના ચોથા સર્ગમાં રઘુના દિગ્વિજયરૂપે સનાતન સાહિત્યમાં આલેખી છે. આ વિષયમાં ઘણું સંશોધન થયું છે. વિનસેન્ટ સ્મીથ જેને હિંદી નેપોલિયન કહે છે, તેના સર્વભક્ષી વિજયનો ઇતિહાસ સંશોધનકારોના નિબંધોમાં મળી આવે છે. આ નિબંધ નથી, માત્ર એક ચિત્ર છે.

ધુમાયેલા અમ્બિની માફક દુશ્મનોનો દ્વેષ તેને જોઈ ભભૂક્યો. પણ એની સામ્રાજ્યદીક્ષા જેવીતેવી નહોતી. નવે તસ્મિન્ મહીપાલે સર્વ નવમિવામવત્—જેવો નવો મહીપાલ તેવું જ બધું નવું થઈ ગયું.

હરજટાથી ભ્રષ્ટ થયેલી ગંગા સમી સેના લઈ આ ભડવીર ભગીરથે પોતાના પ્રાણલ્યજ્જળે આપું આર્યાવર્ત તારું. એણે અનેક રાજાઓ માર્યા ને તેમનાં રાજ્ય લીધાં. અનેક રાજાઓ શરણે આવ્યા તેમનાં રાજ્યો તેણે પાછાં સોંપ્યાં. તે દક્ષિણમાં કાંચી સુધી જીતતો ચાલ્યો; પાછા ફરી તેણે સહ્યાદ્રિ ઓળંગ્યો; માલવા, ગુજરાત, ઉત્તર હિંદમાં ‘યવનીમુખપત્ર’ પરનો ‘મધુમદ’ તેમના પતિઓને મારી ઉતાર્યો. સરહદના—આસામ, નેપાલ ને જલંદરના—નરપતિઓએ સેવા સ્વીકારી. દેવીપુત્ર—

પશ્ચિમ સરહદના કુશાન રાજાઓ; પાહિ, પાહાનુપાહિ—
ઈરાની શહેનશાહ શાપુર હશે,—શક મુરુડ; સિંહલ-લંકાધિપ
મેઘવર્મા; આવા અનેક રાજાઓએ ‘આત્મનિવેદનથી, કન્યાઓ-
ની ભેટથી, ગરુડની મુદ્રાવાળાં શાસનો યાચી મૈત્રી કરી’. તેણે
ખાહુવીર્યથી આર્યાવર્તને એક કરી નાખ્યું.

એની વીરતાનાં વર્ણુન સાંભળી કલ્પના કહ્યું કરતી નથી.
એ ‘વ્યાઘ્રપરાક્રમ’, ‘અપ્રતિવાર્યવીર્ય’ તરીકે પંકાયો;
‘સર્વરાજેચ્છેતા’ તરીકે સ્વીકારાયો; ‘અજિતરાજજેતાજિત’
તરીકે ‘કૃતાંતપરશુ’નું પદ પામ્યો.

આ ‘વ્યાઘ્રપરાક્રમ’ એના સિક્કાઓમાં મોટું ગર્વભર
માથું પાછું નાખી તેજસ્વી આંખે પ્રતાપ વર્ષાવતો, વિશાળ
સ્નાયુવાળી છાતી વિસ્તારી, શસ્ત્રસજ્જિત, હાથમાં ભાલો કે
પરશુ લઈ જગતને ડારતો હજી ઊભો છે. તે પ્રચંડ છે. તેણે
કુંડળ, ખંધખેસતી સુરવાળ, આજના ‘ફેકફોટ’ જેવું બખ્તર
માથે કુશાન રાજાઓ જેવી ટોપી પહેર્યાં છે. સાળસે વર્ષે
નાનકડા સિક્કામાંથી આ પ્રતાપી વીર આર્યાવર્તનાં વિજય-
શાસનો ઉઘ્યારી રહ્યો છે ને કાંપતાં હૃદયને હિંમત ને પ્રેરણા
આપી રહ્યો છે. જે આર્યત્વનો એ અધિષ્ઠાતા છે, તેમાં કાયરતા
કે પરાજયને સ્થાન નથી.

આ ‘કૃતાંતપરશુ’ એટીલા કે જંગીઝ સમો કઠોર
હૃદયનો વિનાશક ન હતો. પ્રચંડ પરાક્રમશીલતા સાથે તેણે
સંસ્કારિતાનો સમન્વય કર્યો હતો. તે વિખણુને ભક્ત હતો; ને
ચક્રધરના ગરુડથી પોતાનાં શાસનો આંકતો. તે શાસ્ત્રજ હતો;
બૃહસ્પતિ સમી તેની ખુદ્ધિ તીવ્ર હતી. તે મોજીલો હતો અને
તેણે મોજ કરવા ઐરીકીનમાં ‘સ્વભોગ’ નગર વસાવ્યું હતું.
લલિત કલામાં તે તંબુર ને નારદને વિસરાવતો. વીણા એનું

પ્રિય વાજિંત્ર હતું એમ સિક્કા ઉપરથી લાગે છે. વિદ્વાનોનો તે આધારરૂપ હતો. તેણે કાવ્યો રચ્યાં, કવિતાથી કીર્તિ મેળવી, ને તે ‘કવિરાજ’ પદ પામ્યો. આ વર્ણનો વાંચતાં જીહ્વાસહ સ્ત્રીઓનાં સ્મરણો થાય છે—ના, વિસારે પડે છે.

એના હૃદયમાં અનુકંપા ઉભરાય છે, દીન, અનાથ ને આતુર જનના ઉદ્ધારની એણે મંત્રદીક્ષા લીધી હતી. તે લોકાનુગ્રહાનો અવતાર હતો.

‘એ અપ્રતિરથવીર્ય’ ક્ષિતિ જીતી સુચરિતથી સ્વર્ગ જતે છે.’

એ પરાક્રમમૂર્તિ હતો; એટલું જ નહિ, પણ સુવર્ણ-યુગનો સ્પષ્ટ હતો. સુવર્ણયુગનાં સર્જન મુડદાંના ઢગથી કે વિજયના હુંદુલિનાદથી થતાં નથી; સંગીતના આલાપથી કે તરબોળ કવિતાની સરસતાથી થતાં નથી. પ્રભાવભર્યા આદર્શની સર્વવ્યાપી સંજીવની વિના સુવર્ણયુગ શક્ય નથી. આ સંજીવની સમુદ્રગુપ્તે હાથ કરી હતી.

ભારતમાં ત્રણસો વર્ષે ફરીથી એણે અશ્વમેધ કર્યો. સિક્કાઓમાં હજી તેની સહધર્મચારિણી મહાદેવી દત્તદેવી વિજય કરી પાછા ફરેલા વાજિરાજને પીછી ઉડાડતી ઊભી છે. પરાક્રમાંકદેવ ‘અશ્વમેધપરાક્રમ’ અને છે. ‘પરાક્રમાદિત્ય’નું બિરુદ છોડી ‘ધર્માદિત્ય’નું બિરુદ લે છે—ને જગત જીતી મેળવેલી સમૃદ્ધિનું છૂટે હાથે દાન કરે છે. વીરતા આદર્શને નમતું આપે છે. પરાક્રમ ભાવનાપ્રધાન અને છે. બાહુપાશમાં એક કરેલું આર્યાવર્ત ધર્મશાસ્ત્રને અમેધ બનાવે છે.

રાજાધિરાજઃ પૃથિવીમવિત્વા દિવં જયત્યપ્રતિવાર્યવીર્યઃ । *

* એ અપ્રતિવાર્યવીર્ય રાજાધિરાજ પૃથ્વી જીતવાની બાકી ન રહેવાથી સ્વર્ગ જતે છે.

૫

આ 'ધર્માદિત્ય'ને ધર્મ કોણ પ્રેર્યો ? ઈ. સ. ના પાંચમા સૈકાથી તે આજ સુધી એક સ્મૃતિ આર્યોના જીવનનું મૂલ્ય બની રહી છે. મનુસ્મૃતિ કીર્તિમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ આ સ્મૃતિ ખરેખર શ્રેષ્ઠ સ્વીકારાઈ છે. મિતાક્ષરાદિ ધર્મશાસ્ત્રાચાર્યો એને જ પોતાનો આધાર લેખે છે. તે સ્મૃતિ 'યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ.'

આ સ્મૃતિ આગળ થયેલી સ્મૃતિઓમાં ફેર કરતી નથી, તેમનાં અંગોને વ્યવસ્થિત કરી અભિપ્રાયોને સુગ્રથિત શાસનરૂપે રજૂ કરે છે. આ સ્મૃતિના રચનાર મિથિલાના યોગીંદ્ર સમુદ્રગુપ્તના સમકાલીન હતા.

પ્રશ્ન થાય છે : આ સ્મૃતિનું શાસન કયા રાજ્યકર્તાએ આર્યાવર્તમાં પ્રવર્તાવ્યું ? યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિને આર્યાવર્તના સંસારને ઘડવાનો કયા રાજાએ પરવાનો આપ્યો ?

આ યોગીંદ્ર રાજધર્મ શીખવે છે :

ધર્મથી અલબ્ધને મેળવવું, લબ્ધને યતનથી પાળવું, પાળેલું યતનથી વધારવું, વધેલું સુપાત્રને આપવું.

વિપ્રને દીધેલું દાન રાજાઓનો અક્ષય નિધિ છે.

આ પાઠ કોને શીખવ્યો ? યોગીંદ્રે શીખવેલો ધર્મ નવો નથી, જૂનો છે. જે અરુપરૂપ હોય તે એણે રુપરૂપ કર્યું, જે જરૂરનું હોય તેને પ્રાધાન્ય આપ્યું. યોગીંદ્ર ધર્મનું લક્ષણ કહે છે :

દેશકાલ ઉપાયેન દ્રવ્યં શ્રદ્ધાસમન્વિતમ્ ।

પાત્રે પ્રદીયતે યત્તત્સકલં ધર્મલક્ષણમ્ ॥ *

* દેશકાલ પ્રમાણે શ્રદ્ધાપૂર્વક જે દ્રવ્ય સુપાત્રને આપવામાં આવે, તે સર્વ ધર્મનું લક્ષણ છે. યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ, ૧-૫

આ ધર્મ કોણે પ્રવર્તાવ્યો ?

યોગીંદ્રે આજ્ઞા કરી :

ન્યાં કૃષ્ણ મૃગ વિચરે ત્યાં ધર્મ શીખવ.

આ કોને કહ્યું ?

ઇતિહાસના આ અગમ્ય કોયડા ઉકેલવાની ધૃષ્ટતા કરું ? એ યોગીંદ્રનો શિષ્ય ને એણે શીખવેલ ધર્મનો પ્રવર્તક તે પરાક્રમાંકદેવ. આ ધર્મનું લક્ષણ દાન—ગમે તેને નહિ, પાત્રને—અક્ષિશ તરીકે નહિ, ઉપહાર તરીકે—મહેરખાની તરીકે નહિ, અર્ધ્ય તરીકે.

યોગીંદ્રની દાનની ભાવના અનુપમ છે. સંસ્કારસ્વામીને દીધેલી અંજલિ તે દાન. યોગીંદ્રની આજ્ઞા છે:

વિદ્યા ને તપવિહોણાએ દાન લેવું નહિ. એવાને દેનાર ને એવા લેનાર બંનેની અધોગતિ છે.*

બધાના પ્રભુ વિપ્ર છે. તેમાં શ્રુતિના અધ્યયન કરનારા શ્રેષ્ઠ; તેમાં વળી ક્રિયાવાન ને તેમાં પણ જ્ઞાની.x

આટલેથી યોગીંદ્રની કસોટી પૂરી થતી નથી:

જે લેવાને સમર્થ છે છતાં દાન લેતો નથી, તે દાનવીરનો પણ સમાન છે.†

વિદ્યા એકલી નહિ, તપ એકલું નહિ, પણ જ્યાં એ બેની સાથે ક્રિયા મળી હોય, તે પાત્ર.

આવા ચાર ધર્મજોને ત્રણ વિદ્યાને જાણનારની સભા, તે પર્ષદ. આ પર્ષદ કહે, તે ધર્મ.

સંસ્કારસ્વામીઓનું આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય ને સર્વોપરિતા

* યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ ૧,૧૯૯ x યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ ૧,૨૦૦

† યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ ૧,૨૧૩

એ યાજ્ઞવલ્કયના નવવિધાનનું સૂત્ર. કવિ, જ્ઞાની, તપસ્વી, શાસ્ત્રવિશારદના સ્વાતંત્ર્યનું મૂલ દાનમાં છે, બુદ્ધિશાલી-ભાવનાશીલ પૈસા કમાવામાં વખત ગુમાવે, તો સંસ્કારસ્વામી-નું પદ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ; અને પૈસા ન મળે, તો તે પદની આકાંક્ષામાં કેટલા બુદ્ધિશાળી ભૂખે મરવાને અને સ્ત્રીસંતાનને ભૂખે મારવાને હિંમત કરે? સંસ્કારના સંરક્ષકોને ભૂખે ન મરવું હોય, તો સામાન્ય રીતે કાં તો રાજ પર ને કાં તો પ્રજા પર આધાર રાખવો પડે. જે રાજ પર આધાર રાખે, તો જ્ઞાની ચાડિયો બને, કવિ ખારોટ બને, તપસ્વી કંચુકી* બને, આચાર્યપ્રિય માણવકનું બને, ન્યાયશાસ્ત્રી રાજની ખુશામતને શાસ્ત્ર લેખતો થાય. જે એનો આધાર પ્રજાની મહેરબાની પર રહે, તો જ્ઞાની રેડિયો દ્વારા રંજન કરવાનું શીખે, કવિ કાવ્યમય જાહેરખબર લખે, ન્યાયશાસ્ત્રી ફીની મોટાઈ પ્રમાણે ન્યાયનું વ્યાજખીપાણું ફેરવે, તપસ્વી ખાબુલનાથને રસ્તે પંચાગ્નિ સળગાવે, આચાર્ય સ્ત્રીઓ પાસે ચરણસ્પર્શ કરાવવાનો કીમિયો હાથ કરે.

સંસ્કારસ્વામીઓ આદર્શોના સ્ત્રાને પ્રવર્તકો છે. એમના સામર્થ્ય વિના જીવન ઉદાત્ત બનતું નથી, કર્તવ્ય ઉચ્ચાભિલાષી રહેતું નથી. એમની પ્રેરણા વિના વીર ને ખાટકી વચ્ચે, રાજ ને લોકધનના લૂંટારુ વચ્ચે, મનુષ્ય ને પશુ વચ્ચે ભેદ રહેતો નથી. એમના પર વ્યક્તિધર્મ, કુટુંબધર્મ, સમાજધર્મ ને સ્વદેશધર્મનો આધાર છે; અને સંસ્કારસ્વામી સ્વતંત્ર, સ્વાધીન અને સંતુષ્ટ રહે, તો જ ધર્મ પણ સનાતન અને સ્વતંત્ર રહે. એ સંસ્કાર પ્રસારે તે સૂર્યનારાયણની માફક—આત્મસમૃદ્ધિના ઉભરાટથી. જે ધન માટે આદર્શ સેવે, એ

સંસ્કારસ્વામી નહિ. યોગીંદ્ર પૈસા લઈ સંસ્કાર દેનારા ભૂતકાધ્યાપકને કલીબ, કન્યાને ભ્રષ્ટ કરનાર ને ચાડિયાની હારે બેસાડે છે.

દાનથી—દાનની અંજલિથી સંસ્કારસ્વામી ભગ્નગૌરવ થયા વિના જીવનનો નિર્વાહ કરી શકે છે. દુઃસહ દીનતાથી તરવરતા જંતુસમૂહોથી ભર્યો એવો આ વિશાળ ખંડ પરદેશી પરસંસ્કારીઓના ઝોલાઓનો દર વર્ષે થતો સંચાર, જુદા જુદા સંસ્કારોનો આંતરવિગ્રહ, ‘ફલ્ગુદાસ્તીત્રમન્વયઃ’— કયારા જેવા મિજાજનાં ડીંગલાંઓઃ આ બધાથી ઊભી થયેલી વિષમ પરિસ્થિતિમાં દીર્ઘદર્શી યોગીંદ્ર સંસ્કારસ્વામીઓની સર્વોપરિતા સાચવ્યા વિના આર્યાવર્તને અભેદ રાખવાનો ખીન્ને કયો રસ્તો શોધી શકે ?

સુવર્ણયુગના આ સ્પષ્ટાઓની દૃષ્ટિ ખરી—આપણી કેળવાયેલી દૃષ્ટિ નહિ. સમુદ્રગુપ્તની કીર્તિ માત્ર એક પ્રશસ્તિરૂપે રહી છે. આર્યરાજાઓ લિસોટા બન્યા છે. પરરાજ્યો આવ્યાં ને ગયાં. પરસંસ્કારનાં પૂર પણ આવ્યાં ને ગયાં; અને છતાં આપણા સંસ્કારસ્વામીઓ પોતાના સ્વાતંત્ર્ય ને સ્વાધીનતાને બળે આર્યાવર્તને અભેદ રાખી શક્યા છે. આજે રાજકીય ને સાંસ્કારિક પરાધીનતામાં જ્યારે ભયંકારક પ્રવૃત્તિઓનાં પ્રાબલ્ય વધતાં જાય છે, ત્યારે પણ આપણે ત્યાં જ્ઞાની ધનવિહોણા છતાં ધુતકારાતો નથી, કવિ ખારોટાઈ વિના બેઠતું મેળવી શકે છે, તપસ્વીનું અક્ષયપાત્ર સદા ઉભરાય છે, આચાર્યપૂજા ઘેર ઘેર થાય છે. ગાંધીજી પોતાની પાઈ વગર ‘સાખરમતી આશ્રમ’ સ્થાપે છે, માલવીયજી પોતાની સમૃદ્ધિ વિના ‘હિંદુ યુનિવર્સિટી’ સ્થાપે છે.

જે દેશને સંસ્કાર પ્રિય છે, તે સંસ્કારસ્વામીઓની

સર્વોપરિતા સાચવી રાખે છે. યોદ્ધાઓ ને વેપારીઓના હાથમાં હજી કોઈ મહાન દેશે પોતાનું સંસ્કારતંત્ર સોંપ્યું નથી. માત્ર અસંસ્કારી સેવકગણની સર્વોપરિતા પર તો લેનિને પણ સંસ્કૃતિ રચવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો. અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય ટકે છે, તે એના સત્તાધીશોની સંસ્કારિતા પર. અંગ્રેજ સામ્રાજ્યે મહાયુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો, ત્યારે એકસ્વીથ ધારાશાસ્ત્રી એના અધિષ્ઠાતા, ખીજે હોલડેન ધારાશાસ્ત્રી એની સેનાવ્યૂહોનો પ્રાણ, ત્રીજે લોઈડ જ્યોર્જ એનો પ્રોત્સાહક; અને આપણા આજના જીવનમાં કાંઈ પણ આશા દેખાય છે, તો તે દૈ-ખાજેના જરને લીધે નહિ, છરી મારનારાઓની દગલખાજને લીધે નહિ, સ્વાર્થસાધકથી નહિ, ધનસંગ્રહમાં મચેલા મહારથી-ઓથી નહિ, પણ વિદ્યાભક્ત જગદીશ ને રાધાકૃષ્ણનથી, કવિરાજ રવિખાણુથી, વ્યવસ્થામૂર્તિ જવાહરલાલ ને વલ્લભલાલથી, રાજયોગી મોતીલાલજી ને તેજબહાદુરથી, આર્યસંસ્કારના આચાર્ય મદનમોહનથી, યોગી અરવિંદથી, તપોનિધિ ગાંધી-જીથી. એમના જેવા માટે યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું હતું :

તપસ્તપ્ત્વાસજદ્ બ્રહ્મા બ્રાહ્મણાન્ વેદગુપ્તયે ।

તૃપ્ત્યર્થં પિતૃદેવાનાં ધર્મસંરક્ષણાય ચ ॥ *

સંસ્કારસ્વામીઓની સ્વાધીન સર્વોપરિતા એ વિજયી આર્યાવર્તનું રહસ્ય. એ રહસ્ય સમજી તેનો સ્વીકાર કરાવ્યો એ પરાક્રમદેવની દીર્ઘ દષ્ટિ અને તેના ગુરુની પ્રેરણાશક્તિની મહત્તા.

૬

પરાક્રમાદિત્યને પ્રતીતિ થઈ લાગે છે, કે સંસ્કારસ્વામી-ઓને એક તાંતે ખાંધ્યા વિના સંસ્કારની અભેદતા જળવાવાની

* વેદના રક્ષણ માટે, પિતૃદેવની વૃક્ષિને માટે અને ધર્મના સંરક્ષણ માટે બ્રહ્માએ તપ કરીને બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા. યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ, ૧, ૧૮૮

નથી. એક તાંત તો હતી—સંસ્કૃત ભાષાની. તેને વળ ચઢાવી તેણે મજબૂત રજૂ બનાવી, અને તેના વડે આર્યાવર્તને સાંસ્કારિક બંધનો બાંધ્યાં. આ વખતે સાહિત્ય અને શાસ્ત્ર, ક્રિયા અને દર્શનની ભાષા તો સંસ્કૃત હતી. પરાક્રમદેવે તેને આર્યાવર્તની રાજભાષા ને રાષ્ટ્રભાષા બનાવી.

રખેને હિંદમાં બ્રાહ્મણોએ કરેલી કોઈ વસ્તુ ઘણી સારી નીકળી પડે કે હિંદને રાષ્ટ્ર કહેવું પડે, એ બીકથી પ્રેરાયેલા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સંસ્કૃત વિષે અનેક દષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કરે છે. કોઈ કહે છે, કે થોડાકોએ મળી એક નાના પ્રદેશની ભાષાને લોકો પાસે મારી-કોકી પૂજ્ય ભાષા તરીકે સ્વીકારાવી. કેટલાક એમ માને છે, કે કાવતરું કરી બેઠેલા બ્રાહ્મણોએ એક દહાડો બૌદ્ધ મતને ઉથલાવી દેવા ઋગ્વેદની ભાષાની મદદથી એક નવી ભાષા સરજાવી. કેટલાક એમ કહે છે, કે સંસ્કૃત કોઈ પણ વખત કોઈ પણ લોકની માતૃભાષા હતી જ નહિ. સદ્ભાગ્યે પાશ્ચાત્ય પંડિતોમાંથી પણ આવું રાજકીય દષ્ટિબિંદુ કોઈ કોઈ વાર જતું રહે છે; અને પરિણામે એટલું તો સ્વીકારાતું જાય છે, કે ઋગ્વેદ સંહિતાથી તે પાણિનિ સુધીની ભાષામાં એકધારી ઉત્ક્રાંતિ દેખાય છે, અને સંસ્કૃતમાં કૃત્રિમ ભાષાનાં લક્ષણો દેખાતાં નથી.

આર્યો હિંદમાં આવ્યા ત્યારથી સંસ્કારી આર્યોની ભાષા તો સંસ્કૃત જ હતી. શિષ્ટો શુદ્ધ સંસ્કૃત બોલતા. પરાપૂર્વથી આર્ય સંસ્કૃતિને મૂર્તિમાન કરવાનું સાધન સંસ્કૃત હતું. બધી વિદ્યાઓનું વાહન સંસ્કૃત હતું તેની સાક્ષી બૌદ્ધ સાહિત્ય પૂરે છે. યાસ્ક, પાણિનિ અને કાત્યાયને જે ભાષાનાં વ્યાકરણ લખ્યાં, તે મૃત ભાષા હતી એમ કોઈ નિષ્પક્ષપાત તો ભાગ્યે જ કહી શકે. પતંજલિ સ્પષ્ટ કહે છે, કે હિમાલયની દક્ષિણે પારિ-યાત્રની ઉત્તરે, આદર્શની પૂર્વે અને કાલકવનની પશ્ચિમે આવેલા

આર્યાવર્તના લોભવિહોણા, નિઃસ્વાર્થી, એક જ પાત્રે માય એટલું અન્ન ભરી રાખનારા બ્રાહ્મણો તે શિષ્ટો; અને તેમની જ ભાષા તે શુદ્ધ ને શિષ્ટ સંસ્કૃત.

એ ઉપરાંત કેટલાયે અશિષ્ટો થોડુંઘણું સંસ્કૃત સરળતાથી વાપરતા કે વગર મહેનતે સમજતા હશે, તે નાટકો ને પુરાણોની લોકપ્રિયતા અને પ્રચાર પરથી દેખાઈ આવે છે. ઈ. સ. ૧૦૦માં થયેલા અશ્વઘોષ સાક્ષી પૂરે છે, કે ખૌદ્ર મતનું પ્રાબલ્ય છતાં નાટકમાં તો સારાં પાત્રો સંસ્કૃત જ બોલતાં હતાં. મહાભારત અને રામાયણ રચાયાં તેમાં લોકસમૂહ ને રાજસભાઓનું રંજન કરવાનો હેતુ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઈ. સ. પૂર્વે ખીજી સદીમાં રાજઓના લેખમાં સંસ્કૃતની અસર દેખાય છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૩૩ના ઇસાપુરના લેખથી શરૂ થતા રાજ્ય-લેખોમાં સંસ્કૃત વપરાતું જણાય છે. પરદેશીનો પૌત્ર ને નવો થયેલો શૈવ, ગુજરાતનો રુદ્રદામન ખીજી સદીમાં પોતાનો લેખ સંસ્કૃતમાં કોતરારવે છે. આર્યાવર્તમાં જ્યાં જ્યાં સંસ્કારિતા હતી, ત્યાં ત્યાં સંસ્કૃત પ્રાકૃતો ઉપર પ્રાધાન્ય ભોગવતું એ નિર્વિવાદ લાગે છે.

શિષ્ટોની આ સરસ્વતીને માથે પરાક્રમદેવે રાજમુગટ મૂક્યો. જૈનોએ એનો સ્વીકાર કર્યો. જે ખુદ્રે એને ત્યાગી હતી, તેમના અનુયાયીઓ એને શરણે ગયા. સંસ્કૃતે જીવનમાં અદ્ભુત સ્થાન લીધું. એના સિવાય કેળવણી શક્ય નહિ ને સુરચિ પ્રાપ્ય નહિ; કથામાં મજા નહિ ને સંસ્કારની ખીજી સાખ નહિ; ભાષામાં શુદ્ધિ નહિ ને વિલાસમાં રમઝટ નહિ; સાહિત્યમાં રસ નહિ, શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટતા કે ખંધનશીલતા નહિ; જ્ઞાનમાં ગાંધીય નહિ, ને મંત્રોમાં મોક્ષ નહિ. એના વિના પ્રજામાં માન નહિ; રાજદરબારે આદર નહિ. એના સેવન વિના સંસ્કારસ્વામીનું સ્થાન સદાયે અસાધ્ય, દાનેશ્વરીઓનાં

દ્વાર સદાયે ખંધ, દેવોની દયા સદાયે દુર્લભ. આમ મર્ત્યોની આ માતૃભાષા શિષ્ટોની સહચરી મટી જઈ આર્યાવર્તની સંસ્કૃતિનો સ્થૂલ દેહ થઈ. પાપવિમોચની જાણીની માફક શુદ્ધિ પામતી અને વિસ્તારતી, અશુદ્ધ ને અસંસ્કારીને પુનિત કરતી, પૂજ્યભાવ પ્રેરતી, એકાગ્ર ભક્તિ આકર્ષતી, આર્યત્વની જગદંબા ખની તે ગીર્વાણગિરાફે વહેવા લાગી.

એક હજાર વર્ષ આર્યાવર્તના સંસ્કારો એણે અભેદ રાખ્યા. જ્યારે મુસલમાન રાજાઓએ તેને રાજભાષાના પદથી ભ્રષ્ટ કરી, ત્યારે પ્રાંતિક ભાષાઓમાં વેગભર્યા સંચારથી તેણે આર્યત્વનું પ્રાબલ્ય વધાર્યું; અને આજ સવાસો વર્ષ થયાં, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ, ભાષા ને સાહિત્યના આક્રમણે આર્યત્વને ઝાંખું કરવા માંડ્યું છે ત્યારે, તે પોતાની પ્રાંતિક પુત્રીઓમાં પોતાની શુદ્ધિ, સમૃદ્ધિ ને સરસતા પ્રેરી તેમને આર્યત્વ ઉદ્ધારવાનું બળ આપી રહી છે. પ્રાંતિક ભાષા—હિંદી, બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતી—દિનપ્રતિદિન સર્વાંગે વધારે ને વધારે સંસ્કૃત થતી જાય છે.

પ્રાંતિક ભાષાના વિકાસ ને સમૃદ્ધિમાં મને અચલ શ્રદ્ધા છે. સંસ્કૃત ભાષા સાહિત્યનું, જ્ઞાનનું, શાસ્ત્રનું કે પ્રજના વ્યવહારનું વાહન હવે થઈ શકે નહિ; એના વિના શિષ્ટત્વ નહિ એ સિદ્ધાંત હવે સ્વીકાર્ય રહે નહિ. એના જુલમથી અશિષ્ટને શિષ્ટ થતા અટકાવવા એ દલીલ અર્થવિહીણી છે. આપણી માતૃભાષા દ્વારા આપણા જીવન ને સંસ્કારનો શબ્દ-દેહ રચાય, એમાં જ આપણો જયવારો હું જોઉં છું; પણ તેથી હું ગીર્વાણગિરાની ભક્તિમાં પણ વાર ચળ્યો નથી—ચળવા માગતો નથી. એ ગિરામાં આપણા વિચારની ગહનતા, આપણા આચારના આદર્શો, આપણા સાહિત્યની અપૂર્વતા, આપણાં પરાક્રમે ને રસિકતાનાં ધોરણ અને ધ્યેય સમાયાં છે. એમાં

આપણા સંસ્કારસ્વામીઓની પ્રેરણા છે, સંસ્કારની શુદ્ધિ ને સમૃદ્ધિ છે. એમાં અને એના વડે આપણા ભૂતકાલ ગર્વપ્રદ ને ભાવિ ઉજ્જવલ છે-આર્યાત્વનો ઉદ્ધાર છે-આર્યાવર્ત એક ને અભેદ કાલાંત સુધી રહેશે.

૭

યોગીંદ્ર એક મહત્ત્વનો ફેરફાર કરે છે. ઋગ્વેદમાં વર-કન્યા સખાફે સંબોધાયાં છે. તેમાં વિપ્ર ‘વીરસૂર્વેવક્રમા... સમ્રાજી શ્વશુરે ભવ...સમજંતુ વિષ્ણુદેવાઃ સમાયો હૃદયાનિ મૌ’ એમ વીરપુત્રની માતા થવાનો, શ્વશુરગૃહે સમ્રાજી થવાનો આશીર્વાદ દે છે. હિરણ્યકેશીગૃહ્યસૂત્ર પાકટ વચની કન્યા પરણવાની આજ્ઞા કરે છે. પારસ્કરગૃહ્યસૂત્રમાં પતિનું સંબોધન જેવું અદ્ભુત રીતે એકચ્છેદક છે, તેવું જ પત્નીની પાત્રતા પુરવાર કરનારું છે:

પ્રાણૈસ્તે પ્રાણાન્ સન્દધામિ અસ્થિમિરસ્થીનિ માંસૈર્માસાનિ ત્વચા ત્વચમિતિ ।

મારા પ્રાણથી તારા પ્રાણ ખાંધું છું, હાડથી હાડ, માંસ-થી માંસ ને ચામથી ચામ ખાંધું છું. મનુસ્મૃતિ આશરે ઈ. સ. ૩૦૦માં હાલને સ્વરૂપે થઈ લાગે છે. તે કન્યાને આજ્ઞા કરે છે:*

લભને યોગ્ય એવી કન્યાએ ત્રણ વર્ષ વાટ જોવી; અને પછી સમાન પતિ શોધી કાઢવો. જો એને પરણાવવામાં ન આવે ને તે પોતે પતિ શોધી કાઢે, તો તેમાં એનો દોષ નથી; તેમ જોને એ પરણે, તેનો પણ દોષ નથી.

પછી સ્મૃતિકાર ઉમેરે છે:

કામમામરણાન્તિષ્ઠેદ્ ગૃહે કન્યર્તુમત્યપિ ।

ન ચૈવૈનાં પ્રયચ્છેત્તુ ગુણહીનાય કર્હિચિત્ ॥

કન્યાને પરણવાયોગ્ય હોય તોપણ મરણ સુધી પિતાને

ત્યાં રાખવી, પણ ગુણુહીનને કદી દેવી નહિ.†

આ એક સદી પહેલાંની આજ્ઞા.

એક સદી પછી યાજ્ઞવલ્કયે આજ્ઞા કરી, કે ‘યવીયસી’ને —શરીર ને ઉંમરે મોટી ન હોય, તેને—પરણવી.†

अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रणहत्यामृतावृत्तौ ।

गम्यत्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ॥

કન્યાદાનદાતા કન્યાને ન પરણાવે તો ઋતુએ ઋતુએ તે ગર્ભહત્યાનું પાપ કરે છે. મનુએ વિધવા સ્ત્રીને તેમ જ અમુક વર્ષ સુધી જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય, તેને પરણવાની રજા દીધી હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. નારદ સ્પષ્ટ રીતે રજા આપે છે. અગ્નિપુરાણ પુનર્લગ્નની છૂટ મૂકે છે. તે જ શબ્દોમાં લગ્નનાં શાસનો રચતાં યાજ્ઞવલ્કય એ જ શાસન છોડી દે છે.

યોગીંદ્ર બીજી આજ્ઞા કરે છે: પ્રાતિલોમ્યે વધઃ સ્મૃતઃ ।

પોતાનાથી વધારે સંસ્કારી સ્ત્રીને ફાસલાવી આર્યત્વનો દ્રોહ કરનાર પાપાચારીનો વધ કરવો.

આ ફેરફાર શા માટે થયો છે ? સ્ત્રીત્વને બાળલગ્ન ને એક લગ્નના સાણસામાં કેમ પકડ્યું ?

હું પાશ્ચાત્ય પાદરી હોઉં, તો યાજ્ઞવલ્કયને જંગલી કહું; અગ્રેજ રાજ્યકર્તા હોઉં, તો એને સ્વરાજ્યને માટે નાલાયકીનો કીર્તિસ્તંભ કહું; સંસારસુધારાનો ખેરખાં હોઉં, તો એને અધોગતિનો પ્રચારક કહું; સ્ત્રીહક પ્રતિપાદન કરનાર હોઉં, તો એને સ્ત્રીશત્રુ કહું; જૂનો ધર્મચુસ્ત હોઉં, તો એને સનાતન સત્યનો સ્થાપક ગણું. એક નમ્ર અભ્યાસી છું એટલે સુવર્ણ-યુગના ત્રણેય કરેલા ફેરફારનું રહસ્ય શોધવા મથું છું. આર્યાવર્ત સંસ્કારને શિખરે હાલું, સ્વરાજ્ય ભોગવતું હાલું,

ખીજાં ત્રણ સો વર્ષે વીર્ય ને વૈભવની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું. પુરોગામી સ્મૃતિકારના પ્રમાણમાં સ્ત્રીના હુકો યાજ્ઞવલ્ક્યે વધાર્યા, ને મનુ જેવાથી એ જુદા પડ્યા પછી એમણે જ સત્ય સ્થાપ્યું એમ કેમ કહેવાય ? ત્યારે આ ફેરફાર કેમ કર્યા ?

આ ફેરફારમાં ઊંડું રહસ્ય રહ્યું છે. પુરુષની નજરે સ્ત્રી રક્તેશ્વરી છે, પ્રણયીની નજરે પ્રાણેશ્વરી છે. સમાજના ઉદ્ધારક, શાસક કે આચાર્યની અવિકારી દષ્ટિએ સ્ત્રી અણુમોલું ધન છે. સમસ્ત જીવનની આ જનની ને ધરિત્રી બે સંસ્કારી, ટેકી ને સુશીલ હોય, તો તે સંસ્કારની અભેદતા બળવે છે, પુરુષને પ્રેરે છે, કુટુંબને તારે છે. તે અસંસ્કારી, અવિવેકી કે નિર્બળ મનની હોય, તો તે જીવનની ઉચ્છેદક બની, સંસ્કારસંકર કરી ઘર અને સંસારને તારાજ કરે છે. પુરુષ હરામખોર છે— પોતાની સંસ્કારસૃષ્ટિ છોડ્યા વિના સ્વચ્છંદી થઈ શકે છે. સ્ત્રી નિખાલસ છે—આકર્ષણ થાય, તો પોતાની સૃષ્ટિ તોડવા તત્પર બને છે; અને એના હૃદયમાં બળતો પ્રચંડ અગ્નિ, આચાર, વિચાર, સંસ્કારની મર્યાદાઓ તોડી સ્વચ્છંદે દાવાનળ બની બેસે છે. પુરુષ સંસ્કારબ્રષ્ટ થાય, તો પોતાની બતે પડે; સ્ત્રી પોતે પડે ને ખીજાને પાડતી બય. સ્ત્રી સુરક્ષિત રહે, ક્ષણભર લોભમાં કે વાસનામાં તણાઈ સંસ્કારબ્રષ્ટ ન થાય, એ દુષ્પ્રાપ્ય ધ્યેય દરેક દેશના આચારના શાસકોએ કોઈ ને કોઈ રીતે સાધવાના પ્રયત્નો કર્યા છે.

પરદેશી ને પરસંસ્કારી, જે પોતાની એક સ્ત્રી બળબેરીથી સંસ્કારબ્રષ્ટ થાય તો આકાશ-પાતાળ એક કરે, તે પારકું ઘર લૂંટાય તેની પરવા વિના આવા પ્રયત્નો તરફ હસે ને હસતાં શીખવે એમાં કંઈ નવાઈ નથી. વ્યક્તિગત આદર્શો કે ભાવો પાછળ ભમનારને આ પ્રયત્નો મૂર્ખતાની સીમા લાગે એમાં પણ નવાઈ નથી. ઊછરતો યુવક, પ્રણયતરસ્યો, આત્મા-

નો ઉલ્લાસ વધારનારી સહચરી શોધતો, પોતાના શિકાર સ્થાનને મર્યાદા મુકાય તે નહિ પસંદ કરે. કેળવાયેલી સંસ્કારી સ્ત્રી પોતાની જાતિ પર ચંચળતાના આક્ષેપો મુકાયેલા જોઈ ક્રોધાવિષ્ટ થાય. ‘કાકાની શશી’માં કાકાના શબ્દો વાપરું, તો—

સ્મૃતિકારે સ્ત્રીને બાળલગ્નના કરંડિયામાં પૂરી હતી. પાશ્વત્ય સંસ્કારે તેનું ઢાંકણું ખુલ્લું મૂક્યું છે, અને યુગો થયાં સપડાયેલી સ્ત્રી ફળા માંડી ફૂંદાડા મારે છે.

આ ફળાધારિણી ને તેના ભક્તોને—અને હું એક ભક્ત નથી, એમ ભાગ્યે જ કહી શકાશે—આ ધ્યેય તિરસ્કરણીય લાગે. ભલે. આપણે દુર્દશામાં પડ્યા છીએ તે દુઃખ વિસારી આપણી જાતને ડાઘ્યા, શાણા ને મહાન માનીએ, અને સંસ્કાર ને મહત્તાની ટોચ પર પહોંચેલા આર્યાવર્તના સ્ત્રાઓનાં શાસનોનાં રહસ્ય સમજવાનો શિશુભાવ, સહિષ્ણુતા કે સહાનુભૂતિ ન કેળવી શકીએ, તો ભલે. જે જોવાને ઉત્સુક નથી, તેના જેવા આંધળા ક્યાંય ભાળ્યા છે ?

તમે ને હું નિર્વીર્ય, શિથિલ, વિભક્ત, પાશ્વત્ય વિચારોના આડંબરમાં સ્વત્વ સંરક્ષવાની પ્રબળ ઇચ્છા કરવાને પણ અશક્ત છીએ. છતાં જ્યારે ટ્રેન પરથી ઊતરતી નિરાધાર સ્ત્રીઓને અનીતિના પંજમાં ચાલી જતી જોઈએ છીએ; જ્યારે ભક્તી, નિર્દોષ ને મૂરખ સ્ત્રીને ઘર બહાર છોકરાં છોડાવી, ફોસલાવી જનારની વાત સાંભળીએ છીએ; જ્યારે દુઃખની મારી સ્ત્રીને જળરદસ્તીથી પરહસ્તે જતી જાણીએ છીએ; ત્યારે આપણી વૃદ્ધ ને નિર્માલ્ય રગમાં ઠરી ગયેલા રુધિરમાં પણ પુણ્યપ્રકોપનું ઝીણું તરંગડું હાલી જીઠે છે. તો એક ભૌગોલિક ને રાજકીય સ્વાસ્થ્ય વિનાના વિશાળ ખંડમાં ભિન્નતામાં ને અજ્ઞાનમાં તરવરતાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો; ખૂણે ખૂણે પર-

સંસ્કારી ને પરદેશીઓએ પાથરેલાં પ્રલોભનો; થોડાક જ શિષ્ટ પુરુષો; નામની જ શિષ્ટ સ્ત્રીઓ—આવા આર્યાવર્તના સમાજને એક ને અભેદ કરવાના માર્ગ શોધતા યોગીંદ્રને એક સ્ત્રી સંસ્કારવર્તુલમાંથી ખહાર જાય એ કારી ઘા સમાન લાગ્યું હશે. અને એમની પ્રચંડ માનવતાને પરદેશીનાં આક્રમણોના અને પોલીસ, પત્રો ને તાર-રેલ વિનાના એ જમાનામાં આર્ય પુરુષ ખાલકન્યા સ્વીકારે, રક્ષે ને પોષે, અને આર્યસ્ત્રી સ્ત્રીત્વ ખીટ્યા પહેલાં એક કુટુંબજીવનમાં રહી ઊછરે, એમાં જ ડહાપણ જણાયું હશે.

ખાલિકાલમ, પતિની નિશ્ચલ ભક્તિ, ને વધારે સંસ્કારી સ્ત્રીને ફ્રાસલાવનારનો વિનાશ—આ યોગીંદ્રનાં ઉગ્ર ને ભયંકર શાસન, દેશનું આર્યત્વ સાચવવા કરેલી આજ્ઞા, જેને પ્રતાપે પંદર સો વર્ષ સુધી આર્યોએ સંસ્કારશુદ્ધિ સેવી તે અને આજે સેંકડો વર્ષથી સંસ્કારવિગ્રહની કરોડો મૂક સૈનિકાઓ આ શાસનને શિરસાવંધ ગણી ગમે તે રિથતિમાં સંસ્કારોનું સંરક્ષણ કર્યા કરે છે. તે જાતે મોઢ, પણ આર્યત્વ ઉગાર્યું.

આપણે આ આજ્ઞામાં અનુમતિ ન આપી શકીએ, તેનું અનુકરણ કરવા ન પ્રેરાઈએ, એને માન્ય ગણવા તૈયાર ન થઈએ; પણ આર્ય—સંસ્કાર પોતાની મેળે સાચવે એટલું બળ દરેક સ્ત્રીમાં ન આવે ત્યાં સુધી એનો હેતુ આપણે ન સમજીએ, તે આપણે આર્ય નહિ.

૮

ઈ. સ. ૩૮૫ના અરસામાં પરાક્રમાદિત્ય સદેહે જતેલે સ્વર્ગે વિદેહ બની વિચર્યા.

એમના મોટા છોકરાનું નામ રામગુપ્ત, નાનાનું નામ ચંદ્રગુપ્ત. રામગુપ્તની કારકિર્દી હમણાં જ ખહાર આવી છે.

મુદ્રારાક્ષસના કર્તાએ ‘દેવીચંદ્રગુપ્તમ્’ નામના નાટકમાં તે વર્ણવી હતી. પણ તે નાટકના હજી કકડા જ હાથ લાગ્યા છે.

રામગુપ્ત નિર્બલ, સ્વાર્થી, નીચ હતો. શક રાજાએ—સુરાષ્ટ્રનો મહાક્ષત્રપ રુદ્રસેન ત્રીજો હશે—તેનાં પર આક્રમણ કર્યું, અને પોતાની પત્ની ધ્રુવદેવી રામગુપ્તે તેને આપી દીધી. ચંદ્રગુપ્તે ધ્રુવદેવીનો વેશ લીધો અને શકરાજાને ત્યાં જઈ તેને મારી નાખ્યો. તે પાછો ફર્યો, ગાંડે વેશે પાટલિપુત્ર આવ્યો અને મોટા ભાઈને મારી નાખ્યો.

રામગુપ્ત પરાક્રમાંકદેવી તેજસ્વી કીર્તિ પર કલંક છે. મારા ‘ધ્રુવસ્વામિનીદેવી’માં એના મરણ પછી ધ્રુવદેવીના મુખમાં મૂકેલા શબ્દો ટાંકું છું :

કલિદાસ ! કેટલાક જન્મે છે લોકો સદા સ્મરે માટે; કેટલાક મરે છે લોકો સત્તર વીસરી જાય માટે.

ચંદ્રગુપ્તે પોતાના હાથમાં આર્યાવર્તનો રાજદંડ લીધો, ધ્રુવસ્વામિની દેવીનું પાણિગ્રહણ કર્યું, અને ગુજરાતના ક્ષત્રપોને આશરે ૩૮૦ કે ૩૮૮માં જડમૂળથી ઉખેડી કાઢ્યા. પછી તે પિતાની પેઠે પૃથ્વી જીતવા નીકળ્યો. સુરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, માળવા તેણે પોતાના રાજ્યમાં બેડી ઉજ્જયિનીને પાટનગર બનાવ્યું. તેણે સિંધ પણ જીત્યું હોય એમ લાગે છે. પણ પિતાએ જીતેલા ભરતખંડમાં તેને ઝાઝું જીતવાનું રહ્યું નહોતું. તેણે લાંબો કાળ—આશરે ૪૧૩ સુધી—એકે ચક્રે રાજ્ય કર્યું, અને વધારે વિજયનો વલવલાટ છોડી મહાન સામ્રાજ્યને સુવ્યવસ્થિત કરવામાં તે ગૂંથાયો.

તેની મહાદેવી ધ્રુવસ્વામિનીદેવી એની કીર્તિ ઉજ્જવલ કરે એવી જાળવવ્યમાન લાગે છે. ગોવિંદગુપ્ત તરફથી તેની માતા વૈશાલીમાં રાજ્ય ચલાવતી હોય એમ લાગે છે. ચંદ્રગુપ્તે મોટા પુત્ર કુમારગુપ્તને કુંતલ દેશની અનંતાદેવી વરાવી. એણે

પોતાની બીજી રાણી કુબેર નાગની પુત્રી પ્રભાવતી ગુપ્તાને વિદ્વર્સના વાકાટક રાજા રુદ્રસેન બેઠે પરણાવી. આ પુત્રીમાં ગુપ્તવંશનો ગર્વ હતો. પતિ મૂએ તે રાજમાતા તરીકે રાજ્ય કરવા લાગી, ત્યારે પોતાને અભિમાનથી રાજધિરાજ દેવગુપ્ત (ચંદ્રગુપ્તનું એક નામ) અને કુબેર નાગની પુત્રી તરીકે કહાવે છે. નેપાલમાં એક કુટુંબીને ચંદ્રગુપ્તે ગાદી અપાવી હોય એમ લાગે છે.

ચંદ્રગુપ્ત એના પિતાથી પરાક્રમમાં ઊતરતો નહોતો. એ પણ શરીરે બાપના જેવો પ્રચંડ લાગે છે. સરાવદાર મુદ્રાને મોટી મૂંછાથી શોભતું એનું મુખ એના પિતાના મુખથી પણ વધારે ભવ્ય હતું. પિતાએ ગરુડનું નિશાન રાખ્યું હતું, દીકરાએ ચક્રનું રાખ્યું. ‘વ્યાઘ્રપરાક્રમ’નો પુત્ર ‘સિંહવિક્રમ’ કહેવાયો. પરાક્રમાદિત્યના પુત્રે વિક્રમાદિત્યનું બિરુદ લીધું; એટલું જ નહિ, પણ એ ‘પરમભાગવત’, ‘પરમભદ્રાર્ક’ અને ‘રાજધિરાજર્ષિ’ને નામે સુવિખ્યાત થયો. વિક્રમાદિત્ય ને રાજધિરાજર્ષિ એનાં લાક્ષણિક બિરુદો છે.

ઉજ્જયિનીના ભાળે, પાટણના જયદેવે ને દિલ્હીના હુમુએ એનું અનુકરણ કરવામાં જીવનસાક્ષ્ય શોધ્યું. જેમ યુરોપીય ઇતિહાસમાં સીઝરનું નામ ધારવા માટે બપ્પે હજાર વર્ષ સુધી રાજાઓ લડી મૂઆ, તેમ ‘વિક્રમાદિત્ય’, ‘પરમભદ્રાર્ક’ અને ‘રાજધિરાજ’ એવાં એનાં પદો માટે આપણે ત્યાં ૧૨૦૦ વર્ષો સુધી યુદ્ધો ચાલ્યાં. અને આજે જેમ સીઝરનાં નામ ‘ઝાર’ અને ‘કૈઝર’ સમ્રાટ માટે ભાષામાં વપરાય છે, તેમ ચંદ્રગુપ્તનાં બિરુદો પણ તેવી જ રીતે વપરાવા લાગ્યાં.

આપણા દંતકથાના સાહિત્યમાં વિક્રમાદિત્યની કીર્તિ અમર છે. નવરત્નથી સંવૃત, કાલિદાસના મિત્ર, ભર્તૃહરિના

ભાઈ ને વૈતાલના સ્વામી પરદુઃખભંજન વિક્રમ રાજ કથા ને દંતકથાની સૃષ્ટિમાં સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન ભોગવે છે. એવા દાનેશ્વરી ને વીર નરપાલની બેડી હિંદી કલ્પનાને જડી નથી. મુસ્લિમ દેશોમાં ખલીફ હારુન અલ રશીદ, યુરોપમાં શાર્લમેન, ઇંગ્લંડમાં કિંગ આર્થરનાં દંતકથાત્મક સ્મરણો પણ એનાં સ્મરણો જેટલાં પ્રીતિપાત્ર થયાં નથી. આપણે અહીંયાં કેટલાયે યુગોનાં બાળકો વિક્રમ રાજનાં પરાક્રમો સાંભળી સાંભળી ઊછર્યાં છે. મારું અસ્પષ્ટ પણ ભય ને રસભર્યું સ્મરણ ‘મડાપચીસી’ ને ‘સિંહાસન ખત્રીસી’માં આવતા વિક્રમનું છે.

સંશોધને દંતકથાનાં આવરણ થોડાંઘણાં દૂર કર્યાં છે, અને કાલ્પનિક વિક્રમ રાજનાં પડો ઉખેડતાં શકરાજના સંહારક ને ને ધ્રુવસ્વામિનીદેવીના પતિ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યની ઐતિહાસિક વ્યક્તિ નજરે ચડે છે.

ઇતિહાસ દંતકથાને ઝાંખી કરે છે આર્યાવર્તના સુવર્ણ-યુગનો મધ્યાહ્ન. ઉજ્જયિનીનો ભવ્ય પ્રાસાદ; સેવાકાંક્ષી મહા-દંડનાયકોની સેના; મિત્રો ને સામંતોના વ્યૂહો; સંધિવિગ્રહકો, કુમારામાત્યો, મહાબલાધિકૃતો, સચિવો, પુરાણીઓ, કવિઓ, જ્ઞાનીઓ, સંસ્કારસ્વામીઓનાં પૂજ્યભાવભર્યાં વૃંદો. બધી વીરતા, વૈભવ ને વિધાનું કેન્દ્રસ્થાન. અને ત્યાં એક અને અભેદ આર્યાવર્તના આત્મા સરખાં, પ્રતાપ ને સંસ્કારનું સ્વામિત્વ ભોગવતાં વિક્રમાદિત્ય ને ધ્રુવસ્વામિનીદેવી. અને એમનો પ્રિય વયસ્ય કાલિદાસ.

હિંદે એવો સમય ફરી બેયો નથી. ચીની મુસાફરોના પુરાવા પરથી સ્મીથ કહે છે: ‘વિક્રમાદિત્ય કરતાં વધુ સારો રાજ્યઅમલ હિંદ ઉપર કોઈ એ કર્યો નથી.’ ખરી વાત. ‘પૌર્વાત્ય પદ્ધતિ અનુલક્ષીને’ એ ઉમેરે છે, અને તેમાં પાશ્ચાત્ય

પદ્ધતિ જોડે સરખામણીમાં તેને ઊતરતી કહેવાનો હેતુ છે. એની જોડે આપણે સંમત નયે થઈએ.

૯

કાલિદાસ—ફૂલીફૂલી આ વસંતનું અનુપમ પંખીડું, વિવિધરંગી, સરસતાના સત્ત્વ સરખું મધ્યાહ્નનાં કિરણો ઝીલે છે, તેનાં તેજમાં નાચે છે, સુમધુર ગાનથી તેની સમૃદ્ધિને અપૂર્વ નાદરૂપે વ્યક્ત કરી અનંત કાલમાં તેના પડઘા પાડે છે.

પ્રભાવ ને રસભર્યા સુવર્ણયુગનો એ ખાલ, આર્યાવર્તના શુદ્ધમાં શુદ્ધ સંસ્કારોનો વારસ ને ભોક્તા કોઈ વિદ્યાથી અણુ-જણુ નથી. કાશ્મીરથી કાંચી સુધીનું જીવન તે જુએ છે, અનુભવે છે, નોંધે છે, અને તેમાંથી ઉપમેયપરંપરાઓ લે છે. રસિકતા ખોયા વિના તે વ્યવહારુ બને છે. સંયમ ખોયા વિના તે રસોર્મિઓ વિકસાવે છે. રાજપુરુષ પણ અધમતાના સ્પર્શ વિનાનો; કવિવર પણ રાજનો મિત્ર; કુંતલદેશમાં દૂત થવાને યોગ્ય. એ જીવાનીમાં વલવલાટિયો હોય કે નહિ, ભવભૂતિની માફક એકલવાયા રહી નિરવધિ કાલ ને વિપુલ પૃથ્વીમાં કો' સમાનધર્મીની વાટ તેણે જોઈ હોય કે નહિ, પણ એની કૃતિઓમાં દેખાતા તેના આત્મા પર અનુભવનાં ત્રણ જણાતાં નથી, પાકાઈનો પાનો રસિકતા ઝાંખી કરતો નથી. ભાવના અને જીવનનો દુર્લભ સમન્વય તેને સ્વાભાવિક થઈ ગયો છે. શિષ્ટાચારી અને આનંદલક્ષી દૃષ્ટિનું તે સમતોલપણ સાચવે છે. સરસતા અને સપ્રમાણતાનો સંવાદ તે પારખી શકે છે. એણે તે જીવનમાં ઉતાર્યો હશે. એનો યોગ—દુર્જેય છે; પ્રતાપ, સુખ, સંતોષથી નીતરતા એ ઉલ્લાસભર્યા સમયના તેજે એના આત્મામાં ચમકે છે, અને તેનાં પ્રતિબિંબ એની કૃતિઓમાં પડે છે.

સંસ્કારી બ્રાહ્મણની એની દષ્ટિ આ સંસ્કારસ્વામીઓએ સુંદર કરેલી સૃષ્ટિ પર પડે છે. રાજ-ચંદ્રગુપ્ત તો આ પ્રતિમાની અસલ વ્યક્તિ ન હોય ?—ખડાદુર ને ઉદારચરિત, ન્યાયી પ્રજાપાલક ને ધર્મસંરક્ષક, સંસ્કારી ને રસિક છે. પુરુષો એકબીજા સાથે અથડાયા વિના ધર્મે નિયત કરેલા પોત-પોતાના સ્થાનમાં વિચરે છે. સ્ત્રીઓ સંસ્કારી, સુકુમાર, સ્નેહોર્મિલર ને સુશીલ છે. પ્રજા સંતુષ્ટ ને સુરક્ષિત, અને રાજપુરુષ નિયમખંડ છે. તપોનિધિઓ કર્તવ્યપરાયણ ને ધર્મરત છે. કણ્ઠ સમા સંસ્કારસ્વામીઓ સાત્ત્વિક મહત્તામાં ભવ્ય પૂજ્યભાવ પ્રેરી રહ્યા છે.

વાતાવરણ સંસ્કારથી સીંચેલું છે. વર્ણાશ્રમ વિશ્વનિયમ છે. સમાજ શિષ્ટાચારને અધીન, સંતોષી ને સુખી છે. દ્વિવિજય ને અશ્વમેધનાં તાજાં સ્મરણો આ બધાં પાછળ રહેલા પ્રતાપી જીવનની યાદ દેખાડે છે.

આ ચિત્રમાં આલેખનારની રસદષ્ટિ અને મૂલ આલેખ્યાની મહત્તા આજે પણ બેઠ શકીએ છીએ. એમાં આર્યાવર્તના સુવર્ણયુગની સુખી, સંસ્કારી ને શક્તિભરી છતાં સાત્ત્વિક એવી અપૂર્વ સૃષ્ટિનું દર્શન થાય છે.

ફાલ્ગુન આ યુગના સુખી ને સંસ્કારી જીવનનું વર્ણન આપી ગયો છે, પણ તે ભિક્ષુઓમાં રઝળતા વટેમાર્ગીની દષ્ટિએ પડ્યું તે. આ સંસ્કારી, રસિક ને ઉચ્ચાદર્શસેવી બ્રાહ્મણની દષ્ટિનું, જે પરાક્રમાદિત્યે સરજાયું, જે વિક્રમાદિત્યે સર્વાંગ-સુંદર કર્યું, તેને કાલિદાસ આમ અમર કરે છે, અને અનંત કાલ સુધી આર્યોની નજર આગળ દુઃસાધ્ય છતાં સદાયે ઝંખના સતેજ કરે એવો સત્યયુગ સરજી જાય છે, અને તેની અભેદતા સુદૃઢ બનાવે છે.

પણ એ સમયની અપૂર્વતાનું સરસમાં સરસ અંગ, જે આજે પણ કોઈ પ્રદેશને અપૂર્વ કરી શકે, તે કાલિદાસે આલેખેલી પ્રણયની ભાવના છે. કોઈ પણ યુગનો પ્રણયનો આદર્શ તે યુગની મહત્તા, તેનાં સ્ત્રીપુરુષની શુદ્ધિ અને સંસ્કારિતાની કસોટી છે. એમાં તે સમયના માનવહૃદયની અમર વૃત્તિઓ આખેહૂળ દેખાય છે. આજના કેળવાયેલા અને પ્રગતિના આપણા જમાનામાં આપણા કવિઓ જેવી કાલ્પનિક પ્રણયભાવના સાહિત્યમાં ઉતારી શકે છે તેનાથી સર્વ રીતે ને સર્વાંગે સરસ ભાવના તે સમયમાં કવિએ પોતાના સાહિત્યમાં ઉતારી છે. એ અસાધ્ય નથી. આજના પ્રણયભીના સંસ્કારી જીવો પણ એની સિદ્ધિમાં મોક્ષ માને એવી એ છે. એની પ્રણયભાવના તંદુરસ્ત સ્ત્રીપુરુષની છે, અપવાસિયાઓની નથી; સુરુચિવાળા રસિકની છે, શંગારઘેલાની નથી. એમાં વેવલાટ ને તોફાન નથી, સંયમ ને ગૌરવ છે, પરસ્પરની અવિરલ ભક્તિ છે.

ત્વયિ નિબદ્ધરતેઃ પ્રિયવાદિનઃ પ્રણયમદ્વપરાહ્મુસ્વચેતસઃ ।

કમપરાધલ્લવં મમ પદ્યસિ ત્વજસિ માનિનિ દાસજનં યતઃ ॥ ૧

આ એના ઉપાલંભ, ઠપકો, આક્ષેપ, ને ક્રોધના સાટાની ગૌરવભરી દીન ફરિયાદ, મગવતિ વમુન્ધરે દેહિ મે વિવરમૂ^૨ એ એનું ભવ્ય ને કરુણતમ આત્મસમર્પણુથી અંકિત આકંઠ. શકુંતલા અને પાર્વતીનો, અજ અને યક્ષનો આવો પ્રેમ તે જમાનાનાં વ્યવહારુ બાંધનો ને આદર્શો છોડી વિશુદ્ધ ને વિશુદ્ધ થતો, અવિયોજ્ય એવા જે સંસ્કારી આત્માઓને

૧ તારામાં પ્રેમ રાખતો, તને સારું લાગે એવું બોલતો, પ્રેમનો ભંગ કરવાને નારાજ—એવા તારા આ દાસજનમાં, હે માનિનિ ! તે એવા સહેજ પણ શો દોષ જોયો, કે આમ ત્યજી નાંખે છે ?

૨ દેવિ ધરતિ ! મને માગ દે.

એકાકાર કરતો જીવંત ને સુરમ્ય તલસાટ બને છે, અને માનવહૃદયના આ સર્વોપરિ ને સૂક્ષ્મ ભાવનું અપૂર્વ દર્શન કરાવે છે. મેઘદૂત શેલીના એપિપ્સીચિડિયન જોડે દુનિયાના સાહિત્યમાં સુંદરમાં સુંદર પ્રણયગાનનું સ્થાન લે છે. આ પ્રણયના આદર્શથી વધારે સરસ આદર્શ 'પંદરસે' વર્ષમાં આ દેશમાં કોઈ એ ઉચ્ચાર્યો નથી.

૧૦

ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય ઈ. સ. ૪૧૩ ના આશરામાં સ્વર્ગસ્થ થયા ત્યારે સુવર્ણયુગનો મધ્યાહ્ન તપતો હતો. એનો પુત્ર કુમારગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. એનો રાજ્યકાલ પણ 'અભિવર્ધમાન વિજય'થી ભરપૂર હતો. આર્યાવર્તની એકતા કે રાજસત્તાના પ્રાબલ્યમાં કોઈ પણ શિથિલતા આવી જણાતી નથી.

એણે 'મહેન્દ્રાદિત્ય'નું બિરુદ લીધું; દાદાની માફક ચક્રવર્તીપદ દર્શાવવા અશ્વમેધ કર્યો, અને એ 'અશ્વમેધમહેન્દ્ર' તરીકે વિખ્યાત થયો, એ કાર્તિકેય સ્વામીનો ભક્ત હતો, અને એના દાદાએ જેમ ગરુડનું ચિહ્ન પોતાનું કર્યું હતું તેમ એણે મયૂરને રાજચિહ્ન બનાવ્યું.

ઈ. સ. ૪૫૫માં તે સદગત થયો ત્યારે આર્યાવર્ત પર પરદેશીઓનાં આક્રમણનાં વાદળ અંધારાયાં હતાં. ઈ. સ. ૪૫૫ ના અરસામાં મધ્ય એશિયાના હૂણોનાં મોટાં જૂથો, શક્તિ અને કાર્યમાં અદ્વિતીય, એક તરફ યુરપ અને બીજી તરફ આર્યાવર્તમાં પ્રસરવા લાગ્યાં.

કુમારગુપ્તના છેલ્લા દિવસોમાં ગુપ્તોની વંશલક્ષ્મી ચંચળ થવા માંડી, પણ રકન્દગુપ્તે તેને સ્થિર કરી અને 'ગુપ્તવંશૈકવીર' ની ખ્યાતિ મેળવી. એનામાં બહાદુરી ને મુત્સદ્દીપણું જે ભેગાં

મળ્યાં લાગે છે. ક્ષિતિતલે શયન કરીને પણ તેણે, બલ અને ધન જેણે મેળવ્યાં હતાં એવા પુણ્યભિત્રાને જીતી ક્ષિતિપચરણ-વીઠે સ્થાપિતો વામપાદઃ ।* આ વિજયની કથા પ્રશસ્તિના જ શબ્દોમાં સુંદર લાગશે :

‘પિતાના મૃત્યુ પછી ચંચળ અનેલી વંશલક્ષ્મીને પોતાના ભુજબલ વડે જીતીને એણે ફરી સ્થાપી; આંખમાં આનંદાશ્રુ સાથે ‘જીત મળી’ એમ બોલતો તે માતા પાસે ગયો—જેમ કૃષ્ણ દેવકી પાસે જાય તેમ. સૈન્યની સહાયથી ચલાયમાન થયેલો પોતાનો વંશ એણે સ્થાપ્યો. પોતાના બાહુના પરાક્રમ વડે એણે અવનિ જીતી ને હારેલા દુઃખી જનો પર દયા દર્શાવી. નિરંતર વધતી જતી કીર્તિએ એને ગર્વિષ્ઠ ન બનાવ્યો; બંદીજનોએ ગીત અને પ્રશસ્તિ વડે એના આર્યાત્વનાં ગાન ગાયાં, અને હૂણો સાથે યુદ્ધમાં એણે ધરાને કંપાવી.’

ઇ. સ. ૪૫૬ના ગિરનારના લેખમાં પણ એ જ ઉલ્લેખ છે :

નૃપતિગુણનિકેતઃ સ્કંદગુપ્તઃ પૃથુશ્રી-

શ્વતુરુદધિજલાન્તાં સ્ફીતપર્યન્તદેશામ્ ।

અવનિમવનતારિર્યશ્વકારાત્મસંસ્થાં

પિતરિ સુરસચિત્વં પ્રાપ્તવત્યાત્મશક્ત્યા ॥

અપિ ચ જિતમેવ તેન પ્રથયન્તિ યશાંસિ યસ્ય ।

રિપવોઽપ્યામૂલમગ્રદર્પા નિર્વચના મ્લેચ્છદેશેષુ ॥ +

* રાજકીય ચરણપીઠ પર ડાબો પગ મૂક્યો.

+ મહાવૈભવવાળા અને રાજ્યોને યોગ્ય એવા સર્વ ગુણોનો જોનામાં વાસ છે એવા સ્કંદગુપ્તે, જ્યારે એના પિતા પોતાની શક્તિ વડે દેવાના સખા બન્યા (મૃત્યુ પામ્યા) ત્યારે, અરિઓને હરાવી ચાર સમુદ્રના જલથી જેની સીમા બંધાઈ છે અને જેના છેડાના પ્રદેશો સમૃદ્ધિવાળા છે એવી પૃથ્વીને પોતાની બનાવી; અને મ્લેચ્છ દેશોમાં જેનું અભિમાન મૂલ્યથી ઊંચડી ગયું છે એવા શત્રુઓ પણ જેનાં યશોગાન ગાય છે તે જરૂર જીત્યો જ છે.

આ વિજય પૂરો થયો અને સુવર્ણયુગનો મધ્યાહ્ન આથમવા લાગ્યો.

હૂણોનાં આક્રમણ આવ્યા જ કર્યાં. ઇ. સ. ૪૫૦માં હૂણરાજ તોરમાણે ઇરાન જીત્યું. ખીઆસ પર પવૈયામાં એણે રાજ્ય સ્થાપ્યું હોય એમ લાગે છે. ‘મહારાજધિરાજ’નું ખિરુદ્ધ ધારણ કરી ઇ. સ. ૪૮૫માં માળવામાં તેણે રાજ્ય કર્યું. મગધના ગુપ્તોનું સામ્રાજ્ય પૂરું થયું. ખીજાં દોઢસો વર્ષ શ્રીહર્ષનો રાજ્યકાલ પૂરો થયો ત્યાં સુધી સુવર્ણયુગનો સૂર્ય અસ્તાચલે જતો દેખાય છે.

૧૧

સુવર્ણયુગમાં વિદ્યાઓનો ઉદ્ધાર, વિસ્તાર ને વિકાસ અને સંસ્કૃતિની ઘટના ચારે તરફ થતાં હતાં, અને જવા ને કાંખોડિયા સુધી પહોંચવા માંડ્યાં હતાં. ગ્રીસ, રોમ ને ઇસ્તંબુલ, મધ્ય એશિયા અને ચીન જોડે વ્યવહાર ને સંસ્કારનો વિનિમય થતો હતો. પંચતંત્રે તો કેટલીયે સદી થયાં ગ્રીસ સુધી દિગ્વિજય કર્યો હતો. અને કનકમંજરી જેવી કથાઓએ અરબસ્તાનના રણમાં જઈ શેરાઝાદીને સ્વરૂપે વાર્તા કહી પતિ રીઝવવાનો પ્રયોગ કરતાં શીખવ્યું હતું. સાહિત્ય ને કલાની ચારે તરફ ચાલી રહેલી જીવંત પ્રવૃત્તિઓ અને સુરચિ ને સર્જકતાની ભાવનાના વેગ ને પ્રાબલ્યનો ખ્યાલ આપી શકાય એમ હોય તોયે અત્યારે તે આપવો અસ્થાને છે.

કાલિદાસનાં કાવ્યો ને નાટકો એક સાહિત્યપ્રવૃત્તિના શ્રેષ્ઠ ને અંતિમ પ્રયત્નનો નમૂનો પૂરો પાડે છે. ગુણાદ્યની બૃહત્કથા એ વાર્તાનો અને દંડીનું દશકુમારચરિત એ ગદ્યનો નમૂનો.

અલંકારશાસ્ત્રને પણ આ સમયે નવો વેગ મળ્યો એમ દંડીના કાવ્યાદર્શ પરથી લાગે છે. સ્મૃતિઓમાં નારદ, બૃહસ્પતિ

અને યાજ્ઞવલ્કય પણ આ સમયના. કેટલાક વિદ્વાનો કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રને અને વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રને પણ એ સાથે જ મૂકે છે.

સાંખ્ય, યોગ અને પૂર્વમીમાંસાનાં અન્વેષણો પણ આ જ કાળનાં. બૌદ્ધ વસુખંધુ સમુદ્રગુપ્તનો મિત્ર ને ગુરુ; દ્વિઙ્નાગ બૌદ્ધ નૈયાયિક; પદાર્થસંગ્રહનો કર્તા પ્રશસ્તપાદ; સાંખ્ય-કારિકાવાળા ઈશ્વરકૃષ્ણ; સાંખ્ય સંપ્રદાયનું પશ્ચિતંત્ર લખનાર વાર્ષગણ્ય—એ બધા આ જ કાળના.

વૈદકમાં ચરક સમય પહેલાંનો, સુશ્રુત લગભગ આ જ સમયમાં. યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિમાં પણ શારીરિક જ્ઞાન દર્શાવતો અધ્યાય માલૂમ પડે છે તે તે સમયના વૈદકજ્ઞાન પર પ્રકાશ પાડે છે. કાશ્મીરમાંથી મળેલા અશુદ્ધ સંસ્કૃતમાં લખાયેલા ગ્રંથો અને પૂર્વ તુર્કસ્તાનમાંથી મળેલી અશુદ્ધ સંસ્કૃતમાં વૈદકની નોંધ આ સમયના આર્ય વૈદ્યોની સર્વવ્યાપી પ્રવૃત્તિની સાક્ષી પૂરે છે.

ગણિત અને ખગોલવિદ્યા આ સમયમાં ઘણું ખેડાયું હોય એમ લાગે છે. ઈ. સ. ૪૯૯માં કુસુમપુરમાં જ આર્યભટ્ટે ગણિતનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. ગુપ્ત સામ્રાજ્ય અને રોમન સામ્રાજ્ય વચ્ચેના વ્યવહારને લીધે રોમકસિદ્ધાંત રચાયું. ઈ. સ. ૫૦૫માં લાટે તેના પર ટીકા લખી. આશરે ઈ. સ. ૫૫૦માં વરાહ-મિહિરે પંચસિદ્ધાંતિકા લખી. એની કૃતિઓ પરથી સ્પષ્ટ લાગે છે, કે ખગોળ, ગણિત તે જ્યોતિષમાં એના પુરોગામી વિદ્વાનો અનેક થઈ ગયા હતા.

સ્થાપત્ય, શિલ્પ ને ચિત્ર-ત્રણે ક્ષેત્રમાં કલાએ ઘણું વિકાસ સાધ્યો હતો. ભવ્ય પ્રાસાદો ને મંદિરોનો મુસ્લિમ આક્રમણકરોએ વિનાશ કર્યો છે; શિલ્પ ને ચિત્રના નમૂના

હજી મોજૂદ છે. અજંટા અને સીગિરિયનાં સારામાં સારાં ચિત્રો આ સમયનાં છે.

આ બધી ઝપાટાબંધ ફરતી સંસ્કારની જલસમરીઓની થોડીક તરંગરેખા. એવી તો કેટલીયે ભમરીઓનાં ચિહ્ન આજે નહિ રહ્યાં હોય કે હજી મળ્યાં નહિ હોય.

કુમારશુભ મહેંદ્રાદિત્યે નાલંદાની વિદ્યાપીઠ સ્થાપી એમ માનવાને કારણ મળે છે. આશરે પોણીબસો વર્ષ પછી ચિનાઈ વિદ્વાન હુનશ્સંગ-યુઆન ચ્વાંગ-તેનુ વર્ણુન આપે છે.

હજારોમાંથી વીણી કાઢેલા દસ હજાર અભ્યાસીઓ ત્યાં અભ્યાસ કરતા હતા; પરદેશી વિદ્વાનો કેટલાક તો મેંગોલિયાથી આવતા—સંશય શમાવવા ને વિખ્યાતિ પામવા ત્યાં આવતા. પંદર સો દક્ષ-અધ્યાપકો અનેક વિષયો શીખવતા. શીલભદ્ર, એના સમયના અદ્વિતીય વિદ્વાન, જેણે ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે દક્ષિણના વિદ્વાનોને જીત્યા હતા, તે કુલપતિ હતા. હુનશ્સંગ તેમના હાથ નીચે શીખ્યો હતો.

છ માળના મઠોમાં વિદ્યાર્થીઓ રહેતા અને વિદ્યાપીઠ જ તેમનો બધો ખર્ચ ઉપાડતી. સેંકડો ગામની આમદાનીથી તેનો નિભાવ થતો. ખૌદ્ર મત, વેદ, અથર્વવેદ, હેતુવિદ્યા, શખ્દવિદ્યા, ચિકિત્સાવિદ્યા, સાંખ્ય, ન્યાય, યોગશાસ્ત્ર—શીલભદ્ર આ વિષયમાં સર્વોપરિ શાસ્ત્રવિશારદ હતા—ખગોળવિદ્યા, વ્યાકરણ વગેરે વિષયો ત્યાં શીખવાતા.

સામાન્ય રીતે નાનાં છોકરાંઓને પાંચ વિદ્યા શીખવવામાં આવતી. વિદ્વાનો ગામેગામ જઈ સંસ્કારનો પ્રચાર કરતા, અને રાજસભાએ સભાએ આખા આર્યાવર્તના પ્રખર જ્ઞાનીઓના વિવાદો ગાજતા.

ઉત્તરાવરથાએ પહેલેલા ખૌદ્ર મતની સંસ્થાઓનું આ

ચિત્ર—અને એ પણ સુવર્ણયુગ સંકેતાતો હતો ત્યારનું. પણ સુવર્ણયુગના મધ્યાહ્નકાળમાં પરમ ભાગવતોએ ગુરુ માનેલા બ્રાહ્મણોની પ્રવૃત્તિ કેવીએક હશે? બાણે આલેખેલું દિવાકર-મિત્રના આશ્રમમાંના સંસ્કારમંથનનું સુંદર ચિત્ર તેનો કાંઈ ખ્યાલ આપે છે.

પણ આવા અનેક આશ્રમો કરતાં પણ વધારે અસર પૌરાણિકોની હતી. આર્યાવર્તના ઐક્ય ને અભેદનો આધાર સામાન્ય જનોના સાંસ્કારિક ઐક્ય પર રહ્યો હોવાથી રાષ્ટ્ર-વિધાતાઓએ તેમના સંસ્કાર ઘડવાનું, પ્રસારવાનું ને એક રાખવાનું જે પ્રબળ સાધન સરજાવ્યું તે પુરાણ.

વેદકાળથી ઇતિહાસ-પુરાણ તે ધર્મ ને સંસ્કારનું મૂળ અને પાંચમો વેદ મનાતાં, અને ઐતિહાસિકો અને પૌરાણિકો સંસ્કાર કેળવવાનું કામ આખા દેશમાં કરતા. ઇ. સ. પૂર્વે સાતમી કે આઠમી સદીમાં અધિસીમ કૃષ્ણના સમયમાં થોડાં-ઘણાં પુરાણો નૈમિષારણ્યમાં વંચાયાં પણ હોય. એ પુરાણો કેવાં હતાં એ અત્યારે કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

સુવર્ણયુગની શરૂઆતમાં મત્સ્ય, વાયુ ને માર્કંડેયનાં મંડાણ થયાં હતાં. પણ સંસ્કારિતા શીખવવાના એક સર્વગ્રાહી સાધનની જરૂરિયાત હતી. પ્રબલ થતા જતા આર્યાવર્તના લોકોને ઐતિહાસિક સાતત્યનું ભાન, પૂર્વજોનો પરિચય, પોતાની સંસ્કૃતિની ઓળખાણ, ને પોતાના ધર્મ, આચાર ને વિચારનું જ્ઞાન આપવા એક મહાપ્રયત્ન થયો: મહા-ભારત રચાયું.

તે કાળમાં મહાભારત શતસાહસ્રીસંહિતાને નામે ધર્મના સાહિત્યમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન પામ્યું હતું. ‘એમાં ચારે વેદોનો અર્થ સમાયો છે...પહેલાં દેવોએ એને તોળ્યું ત્યારે ચારે વેદથી એ અધિક થયું!’

ઉત્તર ધ્રુવમાં એકલા રહેતાં પણ એ ભારત પાસે હોય તો ભરતખંડ ત્યાં પ્રસરે. આ સંહિતા આર્યાવર્તના સમગ્ર જીવનની ભવ્યતા મૂર્તિમાન કરે છે, એમાં રસીલી વાર્તાઓ ને સુંદર કથાનકો છે; દંતકથાઓ ને નીતિવચનો છે; ધર્મ-શાસ્ત્ર ને તત્ત્વજ્ઞાન છે; સંસ્કાર ને નીતિની ખધી પ્રવૃત્તિઓ કેન્દ્રસ્થ કરી સામાજિક ઉદ્ધાર કરવાના પ્રયત્નો છે; સુવર્ણયુગ ચિરંજીવ કરવાની ઇચ્છાથી રચેલા સિદ્ધાંતોને લોકભોગ્ય કરવાના પ્રયાસો છે; જીવતાં, યુદ્ધે ચડેલાં, મહાઆદર્શોએ પ્રેરાયેલાં પુરાણાં આર્ય નરનારીઓનાં પરાક્રમોની, રગ ઉછાળતી, વિજયગાથાઓનો સંગ્રહ છે; એ યુગની પ્રચંડ માનવતાના ઉદ્ધાસને સનાતન સૂત્રોમાં ભરી કર્મયોગ દ્વારા સૃષ્ટિને પ્રેરણા-મંત્ર આપવાનો અભિલાષ છે. મહાજીવનનું એ મહાકાવ્ય છે. એમાં આર્યાવર્તની અભેદતા જળવાય એવો જાદુ છે. એ આર્યોની જીવનસંહિતા છે—વૃદ્ધોને જીવાન કરતી, મૃતોને સજીવન કરતી, છિત્રોને ભેગા કરતી, કાયરોને વીર કરતી. આદિપર્વમાં ખરું કહ્યું છે, કે યન્નેહાસ્તિ ન તત્કચિત્—જે આમાં નથી, તે કોઈ ઠેકાણે નથી.

આ સંહિતાએ ગુપ્તકાલમાં—લગભગ આજનું જ સ્વરૂપ લીધું ત્યારથી—તે ગામેગામના જુદી જુદી ભૂમિકાના આર્યોને જોઈતું પ્રોત્સાહન આપી તેમનામાં સંસ્કાર ને ખળ પ્રેર્યાં છે, તેમને પાર્થના વિજયના ભાગિયા કર્યાં છે, જુદી જુદી દૃષ્ટિઓને સંતોષી, સમૃદ્ધ કરી તેને એકલક્ષી બનાવી છે.

એણે આર્ય હૃદયની અપૂર્વ ભાવનામૂર્તિ સરંજી છે. એ સંહિતાના શ્લોકોમાંથી, જેમ સાગરમાંથી લક્ષ્મી તરી આવ્યાં હતાં તેમ, તરી આવે છે—ન થયેલી, ન થવાની, અને છતાં દરેકને હૃદયંગમ, એ સુવર્ણયુગની ભલક, પ્રતાપ ને સંસ્કાર-થી જ્વલંત એવી પરમ પુરુષોત્તમની ભાવના; દેવકીનંદન

ઘનશ્યામ—જેણે કંસ મારી, દ્રૌપદી સંરક્ષી, કૌરવ ડારી, દુષ્ટોના વિનાશ ને ધર્મના સંસ્થાપન માટે, ‘નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુદ્ધયસ્વ વિગતજ્વરઃ’ ની સંજીવની ઉચ્ચારી, એક અને અભેદ આર્યાવર્તની સનાતન મોહનમૂર્તિરૂપે આર્ય હૃદયમાં અનંત કાલ સુધી વાસ કર્યો તે નરોત્તમની.

આ ઇષ્ટદેવતાને સ્મરી વિષ્ણુપુરાણકાર આર્ય હૃદયનું ભક્તિસ્તોત્ર ઉચ્ચારે છે:

ગાયન્તિ દેવાઃ કિલ ગીતકાનિ ધન્યાસ્તુ તે ભારતભૂમિમાગે ।

સ્વર્ગાપવર્ગાસ્પદમાર્ગભૂતે ભવન્તિ ભૂયઃ પુરુષાઃ સુરત્વાત્ ॥ x

૧૨

રાજકીય ઐક્ય ને વિજયોલ્લાસ; સંસ્કારસ્વામીઓની સર્વોપરિતા ને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય; ગીર્વાણુગિરાનાં પૂજ્યતા ને પ્રાબલ્ય; પ્રજાના પિતા પરદુઃખભંજન વિક્રમાદિત્યનો આદર્શ; સંસ્કારના કોશાગાર સમા સ્ત્રીત્વનું સંરક્ષણ; સમૃદ્ધ સાહિત્ય ને વિશુદ્ધ પ્રણય; સમાજના મુમુક્ષુઓ સદા ઝંખે એવો સત્યયુગ; સંસ્કારના વિકાસ ને વિસ્તાર સાધતી અવિરત પ્રવૃત્તિ, ઐતિહાસિક સાતત્યનું સ્થાપન, સમગ્ર સંસ્કૃતિના શબ્દદેહનો સંહિતારૂપે ઉદ્ભવ; માનવહૃદયની ભક્તિના અનુપમ ધ્યેય એવા ચક્રધર વાસુદેવનું સર્જન; આ બધાં બળો ઐક્ય ને અભેદ સાચવવા સુવર્ણયુગના સ્પષ્ટાઓ-એ સરભળ્યાં.

તોરમાણુ ને મિહિરકુલનાં આક્રમણો પણ વારમાં આ બળો-એ ખાળ્યાં. શ્રીહર્ષના કાળમાં આ બળોએ આથમતા સુવર્ણ-યુગની વિવિધરંગી ભલક પ્રગટાવી. ઇસ્લામના ભયંકર

x દેવો પણ ગીત ગાય છે : સ્વર્ગ ને મોક્ષની માર્ગભૂમિ સમા ભારતભૂમિના પુરુષોને ધન્ય છે—જે પુરુષો સુર કરતાં પણ મોટા છે.

આક્રમણ સામે નીડર ખની સામનો કર્યો. શિવાજી ને રણજિત આદિ વીરોના સમયમાં અધિકારનાં આવરણો દૂર કરવા માંડ્યાં. વિપત્તિભરી શતાબ્દીઓમાંથી જેમતેમ પસાર થતા આર્યો એ ખળોને લીધે એક ને અભેદ રહ્યા. હાર્યા તો હાર જાણી નહિ; મૂઆ તોયે એમણે મરણની પરવા કરી નહિ. અને પાશ્ચાત્યોએ ઊભી કરેલી આજની પરિસ્થિતિમાં, જ્યારે આ એકેએક ખળનું કલેવર કોતરી ખવાય છે ત્યારે પણ એનું પ્રાબલ્ય એટલું ખમું રહ્યું છે, કે તેનું સ્વરૂપ આપણે જોઈ શકીએ છીએ, તેની કિંમતની કદર કરી શકીએ છીએ, તેના વડે જ ઐક્ય ને અભેદ અનુભવીએ છીએ અને તેના પર આધાર રાખીને જ ફરી જોવાની આશા રાખીએ છીએ—સમુદ્રગુપ્તનું તે એક અને અભેદ આર્યાવર્ત.

આ ખળો કોતરી ખાય છે—સંસ્કાર સંસ્કરથી પ્રગટેલાં જંતુઓ નવા ધનથી ઘેલા ખનેલા પ્રથમશ્રી—નૂવારે રિશની માફક તે અનેક ચાળા દેખાડી રહ્યા છે.

આપણા પ્રથમશ્રીનાં પરાક્રમે જેવાંતેવાં નથી.

તે પરખળે સ્થપાયેલી રાજસત્તાના ઐક્ય પર રાચે છે. એ આર્યાવર્તના ખે જાતિપ્રધાન કકડા કરવામાં, તેની અનેક પ્રાંતિક કચ્ચરો કરવામાં, ગલીએ ગલીએ ને ઘેરઘેર સંસ્કાર-વિશ્રુદ્ધ ઊભો કરવામાં રોકાય છે. હજારો વર્ષોનાં સ્વપ્રાંતી એને પરવા નથી. અનેક મહાત્માઓની ઐક્યસિદ્ધિની તેને ખબર નથી. તે પાટલૂનના ગજવામાં હાથ મૂકી, છાતી કુલાવી ગર્વથી ઉચ્ચારે છે : હિંદ રાષ્ટ્ર નથી—રાષ્ટ્ર થવાનું નથી—તેને રાષ્ટ્ર કરવામાં ફાયદો નથી. એક આર્યાએ થોડાક જ દિવસ ઉપર નહોતું ઉચ્ચાર્યું, કે રાષ્ટ્રીયતા એ ગુનો છે ?

પરદેશીઓ અને પરસંસ્કારીઓ આર્યાવર્તને અધમ

ઠેરવે એ એને ગમે છે. એ પોતે પણ એ જ મતનું પ્રતિપાદન કરે છે. પારકાની કે પરસંસ્કારીની મદદ લઈ આર્યોની અધમતા સિદ્ધ કરવા તે તૈયાર છે. રાજ્યકર્તા આગળ એની વિસાત નથી. પરસંસ્કારીને એનો હિસાબ નથી. પોતાના જ નિર્બળ ભાંડુ ઉપર ક્ષુદ્ર વિજય મેળવી સ્વાર્થી વિજયોદ્ધાસ મેળવવા તે પ્રયત્ન કરે છે.

સંસ્કારસ્વામીઓની સર્વોપરિતામાં એને શ્રદ્ધા નથી. બ્રાહ્મણ-તત્ત્વવેત્તા, અધ્યાપક, કવિ, આચાર્ય એને મન એક પ્રકારના શોકરો છે. એ દાનની ભાવના જોઈ હસે છે. અર્વાચીન યુગની પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો એ કોહો દાન દેવામાં અભિમાન ને દાન લેવામાં અધોગતિ જુએ છે, ને એને કિંમતી કાટલે પરાક્રમદેવના ધર્મને હસી કાઢે છે. કુટુંબનો ગૌર અગિયારશે ચોખા ને પૈસાનું દાન લેવા આવે ત્યારે તેનો તિરસ્કાર માતો નથી. તોરમાં તે પૂછે છે : ભીંબ માગતાં શરમ નથી લાગતી ? જેમતેમ કરી ગ્રેજ્યુએટ બની પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની છાપ મેળવી, પચાસ અરજી વહે ને પચીસની સિફારસ વહે મેળવેલી કારકુનીની મહત્તામાં એને ગર્વ લાગે છે. સાડાઆઠ વાગ્યે ટ્રેન પકડી, દશ કલાક શુષ્ક ભાવના-વિહોણું ગદ્ગદવૈતરું કરી, ઉપરીનાં મેણાં સાંભળી, એ દાન દેનાર ને લેનાર સામે ઘસાઈ ઘસાઈ ગોળ થયેલું નફ્ટ નાક ચડાવે છે અને આડંબરથી કહે છે : આ દેશમાં મફત ખાનારા કોણે ઉપજવ્યા ? એના નવા સંસ્કારના અદળક ધનના ઢગલા પર ખેડાં ખેડાં એને ખાતરી થઈ છે, કે યોગીંદ્ર એક સ્વાર્થી ભામટો હતો, પરાક્રમદેવ એક વિશ્વાસુ મૂર્ખ હતો.

ગીર્વાણગિરાની ભૂત ભવ્યતા, વર્તમાન પ્રાબલ્ય, અને ભાવિ ક્ષણરૂપતાનું તેને ભાન નથી; માતૃભાષામાં એ માનતો નથી; તેના વિકાસની વાત તેને હાસ્યારૂપદ લાગે છે. અંગ્રેજોને

લીધે આજે દેશમાં એકતા છે, એ જ રાષ્ટ્રભાષા આજે છે ને કાલે રહેશે, એ એના સિદ્ધાંત. પરમ દહાડે ગામડાનો મહેતાજી અંગ્રેજી વડે ગ્રામ્ય સંસ્કાર સુધારશે, ને ચોથે દહાડે અભેટાનો ખેડૂત હળ ખેડતાં અંગ્રેજી ગીત ગાશે. એટલે સુધી એની સિદ્ધાંતશ્રેણી ગઈ છે કે કેમ તે કહી શકાતું નથી. પણ કોઈ પણ આ ભાષા રાષ્ટ્રભાષા થઈ શકે એ તેની કલ્પનામાં આવતું નથી.

એને સ્ત્રીઓ સ્વચ્છંદી થાય તેમાં એને સંસ્કૃતિ દેખાય છે. પાશ્ચાત્ય કેમી મોન્ડ પર ઠરેલી તેની દૃષ્ટિને સ્ત્રીની સુરક્ષિત અવસ્થામાં સંસ્કારની શુદ્ધિતું સંરક્ષણ છે એ દેખાતું નથી.

એને વિક્રમાદિત્યની મોહની નથી. એને સ્વનિયંત્રણમાં શ્રદ્ધા નથી. આર્ય સત્તાધીશ મહાન થઈ જ કેમ શકે—એ પ્રશ્ન તેને સ્વાભાવિક છે. વિક્રમાદિત્ય કરતાં ક્રિકેટના ફટકા મારતો કોઈ રાજકુમાર એને મન વધારે સંસ્કારી છે. પરદેશી રાજપુરુષના આધાર વિના તેને આરો દેખાતો નથી. પરદેશી રાજ્યે દીધેલા ખિતાબથી નિરાળા ખિરુદ્દનો તેને મોહ નથી. બધા દેશને તે સ્વાશ્રયી કલ્પી શકે છે, આર્યાવર્તને કલ્પી શકતો નથી.

કાલિદાસની મહત્તા તે કખૂલ કરે છે; કારણ કે ગ્યોટેએ તેની પ્રશંસા કરી છે. પણ ‘હિંદીઓમાં મૌલિકતાનો અભાવ છે’ એ વાત એને સ્પષ્ટ છે. એની રસિકતા ક્ષુદ્ર મળકોમાં તલ્લીન છે. વિલાયતનાં ત્રીજી પંક્તિનાં ચોપાનિયાં ને ચોથી પંક્તિની બીલત્સ વાર્તા એના સંસ્કાર પોષે છે. શાકુંતલ ને રઘુવંશની શી ગણુતી ? મેઘદૂતનું એને આકર્ષણ નથી. એમાં એને રસ નથી પડતો. પ્રણયમાં આદર્શનું સ્થાન પણ એને દેખાતું નથી; સ્ત્રીમાં એને દેખાય છે એક જ—તૃપ્તિનું સાધન. પરધર્મીને સ્ત્રીવિહાણું કરવો; ધાડ પાડી સ્ત્રી ઉપાડી જવી;

હાડી વેચાતી લાવી, ચાકરી કરાવી, કદરૂપી થાય ત્યારે પાછી વેચી દેવી; કન્યાના બાપને લાંચ આપી, ઘરમાં નોકરડી લઈ આવવી, કારણે-અકારણે તેને પાયા ખાડવા, અને મરતાં ‘અશનાચ્છાદન’—વર્ષે ચાળીસ રૂપિયા ને બે લૂગડાં—ની ધણી કરી જવી; છોકરા માટે નાનકડી છોકરી લઈ આવી તેનો ભવ બાળવો; અતૃપ્ત વાસનાની હોળીમાં હોમવાને રૂડું રૂપાણું નાળિયેર લાવવું; પિતાની આજ્ઞા પાળવા, સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા વધારવા, એકલા રહેતાં બીડી પીવાની ટેવ પડી જાય તેમાંથી બચવા, પૈસા ઉઠાવવાનું સાધન બિલું કરવા, સાથે ટેનિસ રમવા કે નાચવા સ્ત્રી લાવવી, આ બધી વસ્તુઓ તેને વાસ્તવિક લાગે છે; અને એ બધાંને ઉદ્ધારવા આદર્શ પ્રભુચની જરૂર છે એ તેને સમજતું નથી.

અને સત્યયુગ ઝંખવાના ગાંડપણમાંથી પ્રથમશ્રી વિનિર્મુક્ત છે. તે કટાક્ષથી બોલનારો છતાં પૂર્વગ્રહ વિનાનો છે. એને મનુષ્યસ્વભાવની પ્રામાણિકતા કે ભાવનાશીલતામાં શ્રદ્ધા નથી. કોઈ યુગ ‘સત્ય’ હતો, હોઈ શકે, કે હોવો બેઈ એ, કે એવો યુગ લાવવાની નિઃસ્વાર્થ મહેનતમાં સમાજની ઉન્નતિનું બીજ છે, એવું તે માનતો નથી. આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ—એને નિઃસ્વાર્થતા કયાંય જણાતી નથી.

આર્યાવર્તમાં બ્રાહ્મણે જે પ્રસાર્યું તે સંસ્કાર છે એમ તે માની શકતો નથી. ઐતિહાસિક સાતત્યની તેને જરૂર નથી; પૂર્વજો તરફ એને પૂજ્યભાવ નથી. મહાભારત એણે વાંચ્યું નથી, વાંચવાનો એનો ઇરાદો નથી. ભૂત વીસરી વર્તમાનમાં તે મગ્ન છે. વાસુદેવના અપૂર્વ ચારિત્ર્યની ભવ્યતા બેવાને કે ભજવાને અશક્ત, યોગના પાઠ પઢવાથી કાયર આ ‘પ્રથમશ્રી’ અંધ છે: અંધાપાને ત્રિકાલદર્શન માની આર્યાવર્તનું સત્યાનાશ વાળો છે. એ ઘુવડને તેજ થયે અંધકાર પ્રસરે છે, અને

તે તેજોદ્રેષી બની ‘મૂઆ મૂઆ’ની કારમી ચીસોથી જગતમાં ઝેર પ્રસારે છે. એને ખબર નથી, કે જ્યારે દેશ એના જેવા-ઓથી તરવરશે ત્યારે ખરેખર અંધકાર થશે; ને જ્યારે એના જેવા નિર્મૂલ થશે ત્યારે સુવર્ણયુગની ઉષા ઊગશે.

૧૩

પણ પ્રથમશ્રીની માફક અનેક રૂપો દર્શાવ્યા વિના એના દષ્ટિબિંદુમાં રહેલા એક સત્યની નોંધ લેવી જોઈએ. જે બળોએ એક વાર સુવર્ણયુગ સરભળ્યો તે, તે ને તે જ સ્વરૂપે, ફરી સરભળવી શકે નહિ. ઇતિહાસનાં ફેરવ્યાં પાનાં ફરી પાછાં ફેરવાય નહિ.

બ્રિટિશ સદ્વતનત સામે આજે યુદ્ધ આદરી શકાય નહિ. માત્ર ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી દાનને ધર્મનું મૂલ કરાય નહિ. સંસ્કારસ્વામીના પુત્રને સંસ્કારસ્વામી સ્થપાય નહિ. જન્મના અધિકારે વર્ણુ પ્રાપ્ત થાય નહિ. સંસ્કૃતને રાષ્ટ્રભાષા કે શિષ્ટોના વ્યવહારનું વાહન બનાવી શકાય નહિ. એકશાસન બધાને હવે ભાગ્યે જ રહે. નાની ખાલિકાઓને પરહસ્તે કેાઈક જ સોંપે. સાહિત્ય સરભળ, પણ કાલિદાસની પ્રણાલિકા પ્રમાણે નહિ; પ્રણયભાવના સેવાય, પણ એકતરફી આત્મસમર્પણની આશા પર જ નહિ; સત્યયુગ લોકો ઝંખે, પણ કાલિદાસે કદખ્યો એવો નહિ; સંસ્કાર પ્રસરે, પણ પુરાણીઓથી નહિ; ઐતિહાસિક સાતત્ય સંધાય, પણ દંતકથાથી નહિ; ભારત વંચાય, પણ સંહિતારૂપે નહિ; કૃષ્ણ-વાસુદેવ પૂજાય, પણ પરબ્રહ્મરૂપે નહિ.

આમ બધાં બળો પોતાને અસલ સ્વરૂપે વ્યક્ત થવાને અશક્ત, નવાં સ્વરૂપો શોધી રહ્યાં છે. પણ તેમનું ધ્યેય રહ્યું છે તેનું તે જ—આર્યાવર્ત એક ને અભેદ.

—એ ધ્યેય સાચવવા આ બધાં બળો જેમ એક વખત ધર્મનાં અંગ બન્યાં હતાં, તેમ હવે એક નવા ધર્મનાં અંગો બનતાં જાય છે. એ નવો ધર્મ આર્યાવર્તના ભૌગોલિક, આર્થિક ને રાજકીય સ્વાસ્થ્યના પાયા પર, તેમાં વસતાં નરનારીઓની સાંસ્કારિક એકતાનતા ઊભી કરી, ભાવેભાવના ધુમ્મટોને ભાવનાએ ભાવનાનાં શિખરોને એકલક્ષી બનાવી, આર્યત્વની સરસતા મૂર્તિમાન કરતો તાજમહેલ સમે અકલંક આર્ય રાષ્ટ્ર ખાંધી રહ્યો છે. એ ધર્મ તે અર્વાચીનોનો વિમોચન-મંત્ર—રાષ્ટ્રધર્મ.

રાષ્ટ્રધર્મ એટલે એક અને અભેદ આર્યાવર્તની ભક્તિ—તેને ધ્યેય ધારી કરેલી સવિકલ્પ સમાધિ. જેણે આ ધર્મ સેવ્યો તેને એક જ દેવ—આર્યાવર્ત; તેને એક જ દાનવ—તેનો વિભાજક.

—આર્યાવર્તનું સ્વાસ્થ્ય તોડનાર, તેના ભાગલા કરનાર, તેના પ્રાંતોને સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા આપનાર, તેની પ્રજામાં જાતીય કે વર્ણાત્મક ભેદો અમર કરનાર, તેને ખીજની પ્રેરણાને આધીન બનાવનાર, રાષ્ટ્ર બનાવ્યા પહેલાં તેને આંતરરાષ્ટ્રીય જીવનવહેણમાં ઝંપલાવનાર તે એને મન રાષ્ટ્રધર્મદ્રોહી—કાફીર. એને મન આ ‘કાફીર’ સાથે સંબંધ તે પાપ, લેવડદેવડ તે કાયરતા.

—એનો એક જ મંત્ર: આર્યાવર્ત એક ને અભેદ. એ મંત્રનાં ઉચ્ચાર ને સિદ્ધિમાં એનો વિજય, અને એ વિજયમાં જ એનો ઉલ્લાસ.

—એની એક જ નેમ: સશક્ત થવું, કે જેથી આર્યાવર્ત સશક્ત થાય; વિભાજક પ્રવૃત્તિઓ વિનાશવી, કે જેથી એકચ વિસ્તરે.

—એનું વાત્સલ્ય એના બંધુઓ માટે—તેમને સામર્થ્ય શીખવવા, તેમને સમાન બનાવવા, તેમને દેવના ચરણરૂપર્શને

અધિકાર આપવા.

—એ અર્થ દેશે સ્વામીને, જે રાષ્ટ્રસંસ્કાર સરજવશે. એ પરદેશ સેવશે, સંસ્કારને વિશુદ્ધ કરવા; એ સ્વસંસ્કાર સેવશે, તેનાં રહસ્યો શોધી સ્વધર્મને સમૃદ્ધ કરવા. આર્ય સંસ્કારનો આત્મા ઉદ્ધારે તે એનો ભૂદેવ, ઉચ્છેદે તે એનો પ્રભરાક્ષસ.

—આર્યાવર્ત વહે આર્યાવર્ત ઉદ્ધારે તે એનો શુર. એ રાષ્ટ્રદેવનું દિવ્ય વિરાટ કલેવર તે આ વિશાળ ભૂમિ. તેનો પ્રાણ તે સંસ્કારસ્વામીએ સેવેલી રાષ્ટ્રભાવના. તેનું વચનામૃત તે તેમણે પ્રગટાવેલું સાહિત્ય. એનું ધ્યેય રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાપન, વિસ્તાર, ને રાષ્ટ્રસાહિત્યનાં ઉદ્ધાર ને સર્જન. એની પ્રેરિકા ગીર્વાણુગિરા. એની સેવ્યા રાષ્ટ્રભાષા, દેવભાષાની દુહિતા, પરભાષાથી સમૃદ્ધ ને પ્રાંતે પ્રાંતે સુલભ એ એના રાષ્ટ્રસંસ્કારની વાચા.

—આર્ય સ્ત્રીત્વને એ ભક્ત, તેના વિમોચન માટે ઉત્સુક, તેની સરસતામાં રસધેલો, તેનાં સંસ્કાર ને શુદ્ધિનો સંરક્ષણહાર. સખળ ને સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓની એકતાનતા પર રચાયેલા રાષ્ટ્રનો એ ભક્ત, સંસ્કૃતિ સાચવવા પુરુષ એકલાને વિશુદ્ધ બનાવી સ્ત્રીને તેનું અંગ નહિ બનાવે, પણ સ્ત્રીમાત્રને અંગ, મન, ને ભાવનાનું બળ આપી સંસ્કારની સૈનિકાઓ બનાવવા તત્પર થશે.

—એ સેવાની ઇચ્છા કરશે કોઈ રાષ્ટ્રવીર વિક્રમાદિત્યની, પરદુઃખભંજન પિતા સમા કોઈ આર્ય ગૌરવના સંસ્થાપકની. સ્વસ્થ, નિર્ભય, સુખી, ભાવનાશીલ, રાષ્ટ્રધર્મના વિજયોદ્ધાસ-ભર્યો જે સમય તે એનો સત્યયુગ. એની દષ્ટિ નીરખશે એ યુગનાં જ રહસ્યો, ને એની રંગો ઊછળશે એ રહસ્યો ઉકેલવાને.

—એની સર્જકતાનું ધ્યેય રાષ્ટ્રસંસ્કારમાં રહેલી ભાવનાનું દર્શન ને કથન, રાષ્ટ્રવીરનું આલેખન ને કીર્તન, રાષ્ટ્રના

મહાપ્રસંગોનું વર્ણન કે સર્જન. રાષ્ટ્રસાહિત્ય સમૃદ્ધ કરવા એકે પ્રયત્ન એને અસ્વીકાર્ય નહિ, એકે પ્રવૃત્તિ અનાદરણીય નહિ; એના વિકાસ ને વિસ્તારમાં એનો વિજય, એની સર્વોપરિતામાં એનો સંતોષ. સાહિત્યદ્વારા સંસ્કારો પ્રસારવા, ભાવનાઓ પ્રેરવી, આર્યાવર્ત ફરી એક સંસ્કૃતિથી ઓતપ્રોત થાય એ જ એની વ્યાવહારિકતાનું ધ્યેય, અને તે દ્વારા કોઈ અનુપમ, વિરલ પ્રેરણાનારાયણ સરજાય અને તેની ભક્તિ સર્વવ્યાપી બને, એ જ એની મહત્ત્વાકાંક્ષા.

—કોઈ હસશે, કોઈ તિરસ્કારશે, કોઈકે એને પાછો ખેંચશે, કોઈ એને ગૂંચળાવશે. ઔર્વની ઉગ્રતા એ અનુભવશે, ભગીરથનાં તપ એ તપશે, આર્કની જ્વનની આત્મશ્રદ્ધા રાખશે, ચૈતન્યનું આત્મસમર્પણ કેળવશે. એની અચલ નિષ્ઠા એના આર્યાવર્તમાં અને એના અંતરમાં વસતા આર્યત્વમાં. એના રાષ્ટ્રભગવાન પર દષ્ટિ કરી, તેનાં નામસ્મરણે એ રોમાંચિત થશે. એ તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા જગતને ડારશે ને જરૂર પડ્યે જીવને જતો કરશે. અને પ્રહ્લાદની માફક એનાં શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય ને આત્મ-નિવેદન: એવી નવધા ભક્તિથી જીવન્મુક્ત થશે.

—એને કાયરો માટે કૃપા નહિ હોય, દ્રોહી માટે સહિષ્ણુતા નહિ હોય. રાષ્ટ્ર સંસ્થાપવા, દુષ્કૃતો વિનાશવા તત્પર, સજીવન થયેલા સમુદ્રગુપ્ત સમો એ અશ્રદ્ધાળુને શ્રદ્ધા આપશે;

—મરતાં એની ભસ્મ સુવર્ણરંજ સરખી સુવર્ણયુગનાં સર્જન આરંભશે;

—અને એની વાણીથી ગૂંજતી દશે દિશાઓ જનનીશ્રેષ્ઠ વિદુલાનાં વાક્યોથી કાપુરુષોને સંબોધશે:

ભીઠ ખાયલા, માનહીણા ! વેરીને આનંદી, બંધુઓને શોક દઈ, હાર ખાઈ સૂઈ શું રહે છે ?

ખાખોચિયું જરાક પાણીથી ભરાય. ઉંદરડાની અંજલિ સહેજે ભરાય. કાયરો જરાકથી સંતોષાય છે. કૂતરાની પેઠે ફર્યા કરે છે તેના કરતાં સર્પની દાઢ ઉખેડતાં મરી બ. જીવ છોડ પણ પરાક્રમ કર.

વજ્રે માર્યો હોય તેમ મુડદા જેવો શાનો પડ્યો છે ? કાયર ! શત્રુ અણુજિતાયેલો પડ્યો છે ત્યાં સૂઈ શાનો રહે છે ? ઊઠ, કાપુરુષ !

કૃપણ ! અંધકારમાં અસ્ત થા મા, તારાં કર્તવ્યોથી ખધું ગબવ. નીચે નહિ, વચ્ચે નહિ, પણ ગર્વથી ઊંચે ઊભો રહે.

તિંદુકના લાકડાની પેઠે ક્ષણભર પણ બજવલ્યમાન બન. જીવવાની લાલસાએ જવાલાવિહોણો તુષાગ્રિની માફક ધુમાયા ન કર.

પળ વાર ભભૂકવું સારું, લાંબો કાળ ધુમાવું ખોટું. જેનું અદ્ભુત ચરિત્ર માનવોના મુખમાં નથી, તે તો માત્ર ઉકરડો વધારે છે; તે નથી સ્ત્રી ને નથી પુરુષ.+

+ ઉત્તિષ્ઠ હે કાપુરુષ મા શેષૈવં પરાજિતઃ ।

અમિત્રાન્નન્દયન્સર્વાન્નિર્માનો બન્ધુશોકદઃ ॥

સુપૂરા વૈ કુનદિકા સુપૂરો મુષિકાઞ્જલિઃ ।

સુસંતોષઃ કાપુરુષઃ સ્વત્પકેનૈવ તુષ્યતિ ॥

અપ્યહેરાહજન્દંબ્ટ્રા મા શ્વેવ નિધનં વ્રજ ।

અપિ વા સંશયં પ્રાપ્ય જીવિતેડપિ પરાક્રમેઃ ॥

*

*

*

ત્વમેવં પ્રેતવચ્છેષે કસ્માદ્વજ્રહતો યથા ।

ઉત્તિષ્ઠ હે કાપુરુષ મા સ્વાપ્સીઃ શત્રુનિર્જિતઃ ॥

માસ્તં ગમસ્ત્વં કૃપણો વિશ્રૂયસ્વ સ્વકર્મણા ।

મા મધ્યે મા જઘન્યે ત્વં માધો મૃસ્તિષ્ઠ ગર્જિતઃ ॥ (ચાણુ)

૨ : વ્યાસનું દર્શન

‘અહિંયાં ભગવાન વેદવ્યાસે વર્ષોની તપશ્ચર્યા કરી ત્રણે વેદ અને ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર કર્યો’ કુલપતિ કહેતા હતા. સેનાજિત હસ્યો. આ હજી જૂની કથા પાછળ જીવન ખગાડતા હતા. એ મૂર્ખાઓને ભાન નહોતું, કે મગધને સિંહાસને વેદોનો વિનાશક મહાપદ્મ નંદનો પુત્ર રાજ્ય કરતો હતો, અને પોતે, તેનો અધ્યક્ષ, ધારે તો આખા અરણ્યને સળગાવી દે એમ હતો !

‘અહીં તો કેટકેટલા મહાત્માઓ તરી ગયા !’ શેષે પૂજ્યભાવથી કહ્યું.

‘આ પુણ્યોદ્ધકે કેને નથી તાર્યા ? ... કહેવાય છે, કે પૂર્વે ચક્રવર્તી માંધાતા અને બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠ, રાજા સગર અને મહર્ષિ ઔર્વ, પૃથ્વીપતિ પ્રતીપ અને પુરોહિત સોમદેવ અહિંયાં સ્નાન કરી સદગતિ પામ્યા હતા. જ્યારે ભગવાન વેદવ્યાસ આ અરણ્યમાં તપશ્ચર્યા કરતા હતા ત્યારે, હે વત્સ ! તે અહિંયાં સ્નાન કરી પાવન થયા હતા. અને તપસ્વીમાં શ્રેષ્ઠ, શાંતનુના પુત્ર દેવવ્રત સીંઘ, દાન ને વીરતામાં અદ્વિતીય એવા કુન્તીપુત્ર કર્ણ, અને ભગવાન પારાશરે જેને સ્વહસ્તે અર્ધ્ય આપ્યો હતો એવા નરેામાં ઉત્તમ કૃષ્ણ વાસુદેવ—’

અલાતિન્દુકસ્યેવ મુહૂર્તમપિ હિ જ્વલ ।

ના તુષામિરિવાનર્ચિર્ધૂમાયસ્વ જિજીવિષુઃ ॥

મુહૂર્ત જ્વલિતં શ્રેયો ન ચ ધૂમાયિતં ચિરમ્ ।

*

*

*

યસ્ય વૃત્તં ન જત્પન્તિ માનવા મહદદ્ભુતમ્ ।

રાશિવર્ષનમાત્રં સ નૈવ છી ન પુનઃ પુમાન્ ॥

—ભારત : ઉદ્યોગપર્વ

‘ખોટાં-નકામાં નામો’ સેનાજિત ખખડ્યો.

‘હું ભગવાન વ્યાસ કેવા હતા તેની કલ્પના કરું છું, ત્યારે મને તો તમે યાદ આવે છે’ શેષે કહ્યું.

‘વત્સ! આજકાલના ઘણા એમ કહે છે; પણ કયાં સ્વયંભૂ સૂર્ય અને કયાં તેના તેજથી ચમકતો સ્ફટિક? જેવા હું એમને કલ્પું છું, એવા તમે કલ્પી શકો એમ નથી.’

‘એવા તે ભગવાન કેવા હશે?’ મહાદેવીએ પૂછ્યું. પાટલિપુત્રના અંતઃપુરમાં બ્રહ્મ થયેલો પૂજ્યભાવ તે વિશુદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરતી હતી. સેનાજિતને મનમાં હસવું આત્યંત નરેન્દ્રદેવની આ. મહાદેવી આવા નિર્માલ્ય સવાલો પૂછતી હતી! અને પોતે, જેના શબ્દોથી મહાદેવી કાંપતી, તે આમ આપડો બિચારો થઈ ઊભો રહ્યો હતો!

‘વત્સે! મારી કલ્પના મારા પિતામહની વાતો પર રચાઈ છે’ સુંદર વાર્ધક્યમાં મોહક લાગતા કુલપતિએ કહ્યું; ‘આ યુગના નાના જીવોને-આપણને ભગવાનનો શો ખ્યાલ આવે? ઇતિહાસ બ્રહ્મ થયો હતો, વેદ વિસરાઈ ગયા હતા, વિદ્યાઓ અધમને હાથે ચડી હતી ત્યારે સત્યવતીના એ સર્વદર્શી પુત્રે ભરજીવાનીમાં અહિંયાં-આ વરુણદેવનું મંદિર છે ત્યાં-તપશ્ચર્યા આદરી. ઘણી વખત જ્યારે હું ‘અહિંયાં એકલો બેસું છું’, ત્યારે તે હતા એવા મને દેખાય છે. ફળકૂલ પર રહેતા, ભૂમિ પર સૂતા, વર્ષોના વર્ષો સુધી એકાગ્ર ચિત્તે સર્વ વિદ્યાઓનું ધ્યાન કરતાં એ કૃષ્ણ દ્વૈપાયનને અહિંયાં વિદ્યા ને વાચાનું ઐશ્વર્ય હાથ લાગ્યું. તેના હૃદયારવિન્દ જેવા નેત્ર આગળ સકળ દષ્ટિ શબ્દરૂપે ને શબ્દસામર્થ્ય પ્રણવરૂપે પ્રગટ્યાં. અનેક વર્ષ તપશ્ચર્યા આદરતાં એને શબ્દબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયો. ભગવાન પોતે પાર્થિવતા ત્યાગી શબ્દની મૂર્તિ થયા. સર્વવ્યાપી, સર્વશક્તિમાન, સનાતન શબ્દના

અવતારરૂપે એ મહાત્મા સંચરવા લાગ્યા, ત્યારથી આ નૈમિષારણ્ય શબ્દનું વિશુદ્ધ સામર્થ્ય સાચવવાનો કોશાગાર બન્યું. વૃદ્ધ કુલપતિનો મીઠો ને શાંત અવાજ બધાનાં હૃદય-માં પૂજ્ય ભાવ પ્રેરી રહ્યો. પોતાની પ્રિય કલ્પના વિષે બોલતાં કુલપતિ સંયમ રાખી શક્યા નહિ.

‘વત્સો,’ તેમણે આગળ ચલાવ્યું; ‘મત્સ્યગંધાના પુત્ર દ્વૈપાયનને મુનિ પરાશર અહિંયાં લઈ આવ્યા, અને તેણે તપ-શ્રયનો પ્રારંભ કર્યો; ત્યાર પછી ધરા કેટલીયે વાર ડોલી. યાદવો નાઠા, જરાસંધ પડ્યો, કુરુક્ષેત્રે ભારત સમાપ્ત થયું. યાદવાસ્થલીમાં વાસુદેવે વૈકુંઠગમન કર્યું. પછી પરીક્ષિતે સાર્વભૌમ થઈ અહિંયાં યજ્ઞ કર્યો ત્યાં સુધી એ મહાવરાહે જ્ઞાનસૃષ્ટિને ઉદ્ધારી. અને ત્યારે વિદ્યાએ અધિકારીઓને વરી, ઇતિહાસ પૂર્વજ્ઞેનાં સ્મરણો હતા તે અનુજ્ઞેની સમૃદ્ધિ થયો, અને વેદો-દ્રષ્ટાઓએ પ્રથમ જ્ઞેયા હતા તેવા-દેવી અપૂર્વતા-માં સનાતનતા પામી દ્વિજત્વ પામ્યા.’ કુલપતિએ હસીને નિસાસો મૂક્યો. ‘કલિયુગ જોઈ ત્યારે પૂર્વયુગોના સત્ત્વ સરખા વ્યાસ ભગવાન અહિંયાં દશ સહસ્ત્ર શિષ્યો સમેત તપશ્રય્યા આદરતા હતા.’

‘બહુ વર્ષ જીવ્યા!’ મહાદેવીએ કહ્યું.

‘કાલ પોતે એમનું પૂજન કરવા થાંભી ગયો હતો’ કુલપતિએ કહ્યું.

‘ત્યારે આ અરણ્યની શી ખૂબી હશે!’ શેષે કહ્યું.

‘વત્સ!’ એમના છત્ર નીચે તપશ્રય્યા આદરતા હતા વિશ્વમનસના શિષ્ય કુલપતિ ઉદાલક, પથિનના શિષ્ય કુલપતિ વિદલ્લી કૌણ્ડિન્ય, કુલપતિ દેવપ શૌનક ને કુલપતિ કવશના પુત્ર મહર્ષિ તુરકાવશેયઃ એવા મહર્ષિઓ કે જેના શબ્દો સંજીવની સમા હતા, જેની દૃષ્ટિ ત્રિકાળને પેખતી, જેની તપ-

શ્રયા ધરાને ધારતી, જેના સંસ્કારે નૈમિષારણ્ય બ્રહ્માંડનું કેન્દ્ર બન્યું હતું. અહિંયાંથી, વત્સે ! ધર્મનો સ્રોત પ્રગટતો ને નીચે વહેતો વહેતો, રાજત્વને નિર્મલ કરતો, લોકસંગ્રહને મોક્ષમાર્ગ બતાવતો, બધાને ઇદ્રિયજય સરળ કરી આપતો, આર્યાવર્તને દેવભૂમિથી ઉજ્જવલ ને પિતૃલોકથી નિર્મલ બનાવતો.’

અને કુલપતિ પાછા હસ્યા. બધાએ ઊંઠો શ્વાસ લીધો. આ વૃદ્ધ ઋષિના શબ્દવિમાને ખેસી બધાના આત્મા ભૂતકાળમાં વિહરતા હતા, અને અણુકદપેલી સૃષ્ટિની સમૃદ્ધિ જોઈ બધાનાં હૈયાં વિશુદ્ધ અને પૂજ્યભાવભીનાં થતાં હતાં.

સૈનાજિતના હૃદયમાં કેં ફેરફાર થયો. આ વૃદ્ધ પુરુષમાં, આ વ્યાસતીર્થમાં, આ નૈમિષારણ્યમાં રહસ્યો હતાં તે તેને પહેલી વાર દેખાયાં. તેનાં રોમ ઊભાં થયાં. પણ પાછું તેને હસવું આવ્યું. નૈમિષારણ્ય પહેલાં ગમે તે હોય; અત્યારે નરેન્દ્રના પ્રતાપથી છૂટેલાઓનો વાસ હતો ! ને આ બધાએ શું કયું ? મહાપદ્મે એક રાજ્યકાલમાં બધું ઉખેડી નાખ્યું, પણ મહાદેવીના પ્રશ્ને તેની વિચારમાલા તોડી-તે તેના જ હૃદયના ભાવો દર્શાવતી હતી.

‘પણ ભગવન્ !’ સુમોહાએ કટાક્ષથી કહ્યું : ‘ત્યારે નરેન્દ્ર મહાપદ્મ નંદનો જન્મ નહોતો થયો, તે કલિનો સંચાર નહોતો થયો. આજે તો આ અમારા એક અધ્યક્ષની સ્વેચ્છા આગળ આ આખા અરણ્યનો હિસાબ નથી.’ કુલપતિ હસ્યા-જેમ સૈનાજિત તરફ પહેલાં હસ્યા હતા તેમ-મમતાથી. ‘વત્સે ! મહર્ષિઓ અહિંયાં વ્યર્થ જીવ્યા નથી. તેમની ભસ્મ હજી આ ભૂમિમાં પડી છે. તેમના શબ્દો આ વૃક્ષોએ સાચવી રાખ્યા છે. તેમની તપશ્રય્યાની પ્રેરણા અમારાં જીવન ઘડે છે. મહાપદ્મો નૈમિષારણ્ય નહિ વિસરાવી શકે. નૈમિષારણ્ય મહા-

પદ્મોને વિસરાવશે. ‘સર્વભૂમિ’ થવા ઇચ્છતા જનમેજય-
પારીક્ષિતનું દષ્ટાંત ક્યાં નથી ?’

‘એ શું છે ?’ આંસિએ પૂછ્યું.

‘આ પેલો વિભૂતિનો હુંગર બેયો ?’ કુલપતિએ સામે
તીરે આવેલો હુંગર બતાવ્યો. ‘એનું’ નામ સત્રશૃંગ.
એની યે કથા છે.’

‘શી ?’ મહાદેવીએ પૂછ્યું.

‘પાર્થના પૌત્ર પરીક્ષિતની કથા તો જાણી છે ને ?
પેલે તીરે આ શૃંગ છે ત્યાં પારાશરની કૃપાના આકાંક્ષી એ
કૌરવ્યે પહેલો સત્ર કર્યો. અથર્વાણી તેને મર્ત્યોથી પર એવો
દેવ લેખે છે. પછી તેના પુત્ર જનમેજયે સમસ્ત પૃથ્વીને જીતી
અહિંયાં અશ્વમેધ કર્યો. કુલપતિ ઇંદ્રોત દેવાપ શૌનક જેવા
મહર્ષિએ ઐંદ્રમહાભિષેકે તેને દુર્જેય કર્યો, ત્યારે તે બ્રાહ્મણ :
મને દિવ્ય કે માનુષ બાણો પહોંચતાં નથી. હું સર્વ આયુ
જીવીશ. હું સર્વ ભૂમિનો ઇશ થઈશ.’

‘પછી ?’

‘હે વત્સો ! મહર્ષિઓના તપના પ્રભાવથી રક્ષિત પરી-
ક્ષિતે પૃથ્વી જીતી અને પાછો અહિંયાં જ બીજો અશ્વમેધ કર્યો.
ત્યારે વિજયમદ્ધમાં મસ્ત જનમેજયના ગર્વની સીમા રહી
નહિ. એને લાગ્યું, કે એની કૃપા પર નૈમિષારણ્યનો પ્રભાવ
અવલંબે છે. એણે તપસ્વીઓને તિરસ્કાર્યા, વિદ્યાની વિડંબના
કરી, ધર્મને પગની ધૂળ ગણી. આંસિકુમાર ! સામાન્યોને
સંયમની જરૂર છે તેથી વધારે જરૂર રાજાઓને છે. આખરે
પોતાના ગર્વના ભારથી તે મૂઓ; અને અહિંયાં આ સત્રશૃંગે
અશ્વમેધની પવિત્ર ભૂમિ પર કુલપતિ દ્રુતિ ઐંદ્રોતે તેના પુત્ર
શતત્રિંશતને પૃથ્વીનો પતિ કર્યો. વત્સે ! નંદોનું તપ તપે ત્યાં
સુધી ઠીક છે; પણ વિદ્યાવિહોણું રાજત્વ સદા યે ચંચળ છે.’

૩ : જ્યારે અસ્પૃશ્યતા નહોતી ત્યારે*

૧

સમસ્ત જગત અત્યારે અસ્વસ્થ છે. આર્થિક વિટંબણા-ઓ એના પ્રાણુ યુગળાવી રહી છે. રાજકીય જીદમ ચારે તરફ માનવની સ્વતંત્રતા ખૂંચવી રહ્યો છે. ‘સામ્યવાદ’, ‘ફેસિઝમ’, ‘રાષ્ટ્રીયતા’—એવે એવે અનેક નામે માનવજાતિના સ્વાતંત્ર્ય પર કબરો ચણાતી જાય છે. માનવ એ જીવનપ્રવૃત્તિનું ધ્યેય નથી રહ્યો, માત્ર સાધન બનતો જાય છે—જાણે મહાન જગતચંત્રનું એક નાનું ચક્ર. મહાયુદ્ધમાં મનુષ્યને તોપોનું ભક્ષ્ય ગણવામાં આવતો હતો. આજે ઘોડાકોની મહત્ત્વાકાંક્ષાનું ભક્ષ્ય બની રહ્યો છે. માનવ વ્યક્તિત્વનું ગૌરવ વિસરાતું જાય છે, અને સ્વાતંત્ર્ય અને સરસતા બંને ચાલી જતાં જણાય છે. ચંત્રપૂજની ઘેલછામાં માનવ ગૌરવનું સૌંદર્ય આપણે અવગણતાં શીખ્યા છીએ.

આવા જીદમથી દલિત જગતને આર્ય આદર્શ વિના બીજું આશ્વાસન નથી. પશ્ચિમના જડવાદથી ગ્રસ્ત માનવ-જાતિને આપણા આદર્શવાદ વિના બીજો ઉદ્ધાર નથી. માર્ક્સને સૃષ્ટિક્રમમાં અર્થવાદ વિના બીજું કંઈ જણાયું નહિ; ગાંધીજીને સ્થૂલ જીવન પર વિજય મેળવ્યા વિના સર્જનની સફલતા જણાતી નથી. જ્યારે પાશ્ચાત્ય જડવાદ સ્ટેલિન, મુસોલિની અને હિટલર દ્વારા માનવ વ્યક્તિત્વનું ગૌરવ કચરી રહ્યો છે, ત્યારે આર્યોના આદર્શો ગાંધીજી દ્વારા દલિતોને માનવની પ્રતિષ્ઠા અપાવી રહ્યા છે.

આર્યત્વ જગતને ઉદ્ધારી શકશે ? જો એના વડે મનુજી

* એપ્રિલ ૧૯૩૪માં સાહિત્ય સંસદ સમક્ષ આપેલું વ્યાખ્યાન

સદેહે દેવત્વ પામી શકે, તો એ જગતને તારે. જો એ જગતને આશ્વાસન ન આપી શકે, તો જડવાદ એને પણ નિર્મૂલ કરી દે.

જો આર્યત્વનો પાયો યમ અને નિયમ પર રચાયો હોય, જો યોગની શાંતિ અને સ્વાતંત્ર્યમાં એનું સાફત્ય સમાયું હોય, તો માનવ-માનવના ભેદ, વર્ણભેદ, અસ્પૃશ્યતા—એ બધાં એના પર ચડેલા કચરાનાં પડ છે. જો વર્ણભેદ અને સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્યમાં જ એનો આત્મા રહ્યો હોય, તો ‘યોગસૂત્ર’ અને ‘ગીતા’ બંનેમાં રહેલા સિદ્ધાંતો એ ભયંકરમાં ભયંકર જૂઠાણાં છે.

આ જો વચ્ચે વચલો રસ્તો મને દેખાતો નથી. આર્યત્વનું મૂલ કાં તો યોગમાં છે, કાં તો સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્યમાં.

હું શાસ્ત્રી નથી, હું વેદ કે યોગનો અભ્યાસી નથી; અને છતાં માનું છું, કે આર્યસંસ્કૃતિનો મૌલિક આદર્શ સદેહે અપૂર્વતા પ્રાપ્ત કરવાનો છે. અને જે માને છે કે કહે છે કે સામાજિક ભેદાભેદ કાયમ કરવાથી આર્યત્વ સચવાય છે, એ ખરેખર આર્યત્વનો, આર્યસંસ્કૃતિનો અને આર્યાવર્તના ભવિષ્યનો મોટામાં મોટો દુશ્મન છે.

૨

આ પ્રશ્નનો નિર્ણય, જે આર્ય પ્રજાએ આર્યત્વનો પાયો નાખ્યો તેના આચારવિચાર જોયા વિના અશક્ય છે. વૈદિક સાહિત્યની મદદથી હું જે પ્રશ્નો વિચારવા માગું છું :

(૧) વૈદિક સાહિત્યમાં પેઢીધર ઊતરતી સામાજિક અસમાનતા દેખાય છે ?

(૨) વૈદિક આર્યોમાં એવી કોઈ જાતિ હતી, જે હમેશાં ને માટે અધમ અને અસ્પૃશ્ય લેખાતી ?

ઋગ્વેદના સાહિત્યમાં જે વર્ણનું, જે રંગની પ્રજાઓનું

દર્શન થાય છે. એક આર્યવર્ણુ અને બીજો દાસવર્ણુ. એ બે વર્ણુ વચ્ચે વિગ્રહો સતત ચાલ્યા કરતા, અને આર્ય ઋષિઓ વિરોધી પ્રજાનું વર્ણુન કર્યા જતા—જેમ અંગ્રેજી છાપાંઓ મહાયુદ્ધમાં જર્મનો વિશે કહેતાં હતાં તેમ—વેરભાવે:

દસ્યુઓ અવિશ્વસનીય, મૂર્ખ, લોભી, અશુદ્ધ ભાષાવાળા, શ્રદ્ધા વિનાના, યજ્ઞ વિનાના, પૂજા વિનાના છે. અગ્નિ એમને દૂર ને દૂર નસાડી મૂકે છે. પોતે પૂર્વમાં છે અને એ દેવવિહોણાઓને પશ્ચિમમાં હાંકી કાઢે છે. (૧)

આ દસ્યુઓનો રંગ કાળો હતો; કારણ કે એક મંત્રદ્રષ્ટા કહે છે:

દેવે ઋગ્નિશ્વનતી સાથે રહી એ કૃષ્ણગર્ભોને હાંકી કાઢ્યા. (૨)

આર્યોના દેવે ‘દસ્યુઓને મારી આર્ય વર્ણુનું રક્ષણ કર્યું.’ (૩)

આર્યો તો પોતે ગોરા હતા. ‘એ શ્વેતદેહી મિત્રોની મદદથી જીત મળતી.’ (૪)

આર્ય ઋષિઓ આ દસ્યુઓથી ત્રાસતા:

અમારી આસપાસ દસ્યુ છે, જે કર્મકાંડવિહીન, અક્કલ વગરના, અમાનુષી, પરવ્રતોના પાળનારા છે. ઓ અમિત્રોના હંતા! આ દાસો જે શસ્ત્રો વાપરે છે તેને નિષ્ફળ કર. (૫)

(૧) ન્યક્તૂન્ પ્રથિનો મૃધ્રવાચઃ પળીરંશ્રદ્ધાં અવૃથાં અયજ્ઞાન્ ।

પ્રપ્રતાન્ દસ્યુરગ્નિર્વિવાય પૂર્વશ્ચકારાપરાં અયજ્યૂન્ ॥ ઋગ્વેદ, ૭-૬-૩

(૨) યઃ કૃષ્ણગર્મા ગિરહન્ ઋજિશ્વના । ઋગ્વેદ, ૧-૧૦૧-૧

(૩) હત્વા દસ્યૂન્ પ્રાર્યં વર્ણમાવત્ । ,, ૩-૩૪-૯

(૪) સનત્ ક્ષેત્રં સલિમિઃ શ્વિત્ન્યેમિઃ । ,, ૧-૧૦૧-૧

(૫) અકર્મા દસ્યુરમિ નો અમન્તુરન્યવ્રત્તો અમાનુષઃ ।

ત્વં તસ્યામિત્રહન્ વધર્દાસસ્ય દંભય ॥ ઋગ્વેદ, ૧૦-૨૨-૮

એ જાતિ વચ્ચે મુખ્ય વિરોધ એ હતો, કે દાસો આર્યોના દેવોમાં માનતા નહિ.

હે ઇંદ્ર! અમને કેં જૂતપ્રેતોએ એમની યુક્તિથી નસાડ્યા નથી. હે મહાન દેવ! અમારા ખરા દેવ! તું આ વેપારીઓના સમૂહને વશ કર. આ લિંગપૂજકોને અમારાં પવિત્ર સ્થાનોની પાસે આવવા ન દે. (૬)

આ દસ્યુઓ અધમ નહોતા, અસ્પૃશ્ય નહોતા અને નિર્ભયો નહોતા.

ઇંદ્ર પૂજ્યપંથે સમરમાં જાય છે. પ્રાપ્ત કરવાની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી, સ્વર્ગનો પ્રકાશ મેળવવા એ મથે છે, અને લુચ્ચાઈથી સો દરવાજાવાળા ગઢોની સમૃદ્ધિ લૂંટે છે. અણુરોધાયેલો તે લિંગપૂજકોને સંહારે છે. (૭)

આજે મોઢેન્જેદારોનાં ખાંડિયેરા સાખ પૂરે છે, કે આ લિંગપૂજકો સુંદર શહેરોમાં સંસ્કૃત જીવન ગાળતા હતા.

શંખર એમનો મહાન રાજા હતો. એને પર્વતમાંથી ખેંચી કાઢી, ઇંદ્રે એનો સંહાર કર્યો અને દિવોદાસને મદદ કરી. (૮) શંખર પાસે મોટું સૈન્ય હતું અને નવાણું ગઢો હતા. વર્ચિન્ પાણુ એવો મોટો દસ્યુ રાજા હતો. ઇંદ્રે એના લાખ સૈનિકોનો વિનાશ કર્યો. (૯) શુબ્ધ પાણુ એવો જ

(૬) ન યાતવ ઇન્દ્ર જૂજુવુનોં ન વંદના શવિષ્ઠ વેદામિઃ ।

સ શર્ધદર્યો વિષુણસ્ય જન્તોર્મા શિશ્નદેવા અપિ ગુ ઋતં નઃ ॥

ઋગ્વેદ, ૭-૨૧-૫

(૭) સ વાજં યાતાપ દુષ્પદા યન્ત્સ્વર્ષાતા પરિષદત્ સનિષ્યત્ ।

અનર્વા યચ્છતદુરસ્ય વેદો ઘ્નઞ્છિશ્નદેવા અભિવર્ષસા મૂત્ ॥

ઋગ્વેદ, ૧૦-૯૯-૩

(૮) અવગિરેર્દાસં શંબરં હન્ પ્રાવો દિવોદાસં ચિત્રામિરૂતી ।

ઋગ્વેદ, ૬-૨૬-૫

(૯) ઉત દાસસ્ય વર્ચિનઃ સહસ્રાણિ શતાવધીઃ । , , ૪-૩૦-૧૫

હસ્યુરાજ હતો.

હે દેવ ! તેં એને શૌર્યથી પકડ્યો અને જ્યારે એના ગદો તેં ભાંગી નાખ્યા ત્યારે એણે એકઠી કરેલી સમૃદ્ધિ તેં લઈ લીધી. (૧૦)

કેટલાક પાસે ઘણું પૈસા હતો. ‘હે ઇંદ્ર !’—એક ઋષિ ગાય છે—‘તેં એ ધનવાન હસ્યુને મારી નાખ્યો.’ (૧૧) વેતસુ, તુઘ્ર, ચમરી, વરશિખ, સહવસુ, અર્બુદ, નવવસ્ત અને ખૃદ્રથ એવા ખીજા હસ્યુ રાજાનો પણ ઉલ્લેખ છે. આર્ય અને હસ્યુ સમાન યોદ્ધાઓ હતા. ‘ઇંદ્રે એમને આર્ય નામ આપ્યું નહિ.’ (૧૨) આર્ય અને હસ્યુ કોઈ વાર એવા સરખા હતા, કે ઇંદ્રને પ્રાર્થવો પડતો : ‘[જ્યારે વિનાશ આરંભે ત્યારે, હે દેવ] આર્ય અને હસ્યુને ધ્યાનથી જીતા પાડજે.’ (૧૩)

આ બે પ્રજા વચ્ચે મુખ્ય ભેદ ધર્મક્રિયાનો હતો. હસ્યુઓ કાફર હતા એટલું જ. ખરા ધર્મચુસ્તો આ ધર્મ વિનાના બેડે લડતા હતા. (૧૪)

આ વિગ્રહ બહુ લાંબા કાળ સુધી ચાલ્યો. ઋષિ ગાય છે :

હે દેવ ! આ બધાથી (મંત્રાથી) જે દુશ્મનોના સમૂહ અમારી સાથે લડે છે, તેને હરાવ. અક્ષત રહીને, વેરીઓના ક્રોધને રોધ. અમારી પ્રાર્થના વડે, અમારા દુશ્મનોને દરેક દિશામાં નસાડી મૂક.

(૧૦) उत शुष्णस्य ऋणुया प्रमृक्षो अभिवेदनं ।

पुरो यदस्य संपिणक् ॥

ऋગ्वेद, ૪-૩૦-૧૩

(૧૧) वधीर्हि दस्युं धनिनं धनेन ।

,, ૧-૩૩-૪

(૧૨) न यो रर अर्य नाम दस्यवे ।

,, ૧૦-૪૯-૩

(૧૩) विजानीह्यार्यान्ये च दस्यवो बर्हिष्मते रंधया शासदव्रतान् ।

ऋग्वेद, ૧-૫૧-૮

(૧૪) अग्रज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः ।

,, ૧-૩૩-૫

દાસોની જાતિઓને આર્યોને તાબે આણુ. (૧૫)

ખીજ એક ઋષિ કહે છે :

વજ્રથી સજ્જ થઈ પોતાની શક્તિમાં શ્રદ્ધા રાખતો તે ઘૂમ્યો, દાસોના ગઢો તોડી નાખવા. હે વજ્રિન ! ખરાખર જોઈને તારું શસ્ત્ર દસ્યુ તરફ નાખ. હે ઇંદ્ર ! આર્યોની શક્તિ અને કાર્તિમાં વૃદ્ધિ કર. (૧૬)

વળી એક ઋષિ કહે છે :

ઇંદ્ર અવ્રતીઓને વ્રત આચરનારાઓને સોંપી દે છે અને સશક્ત દ્વારા અશક્તોનો વિનાશ કરે છે. (૧૭)

આખરે આર્યો ફાવે છે.

દેવ દાસવર્ણને નીચે નમાવે છે અને ગુફાઓમાં હાંકી મૂકે છે. (૧૮)

ઋષિ ગાય છે :

હે અશ્વિનો ! તમારા ભેરીનાદથી તમે દસ્યુઓનો વિનાશ કર્યો છે અને દૂર વિસ્તરતી જ્યોતિ આર્યોને આપી દીધી છે. (૧૯)

આમ દાસો હાર્યા, એ જાતિના હજારો પુરુષો કપાઈ

(૧૫) આમિઃ સ્પૃધો મિથતીરરિષ્યન્ અમિત્રસ્ય વ્યથયા મન્યુમિન્દ્ર ।

આમિર્વિશ્વા વિશ્વયુજો વિષૂચીઃ આર્યાય વિશોઽવતારીર્દાસીઃ ॥

ઋગ્વેદ, ૬-૨૫-૨

(૧૬) સ જાતૃર્મર્મા શ્રદ્ધાન ઓજઃ પુરો વિમિદજનચરદ્વિદાસીઃ ।

વિદ્વાન્ વજ્રિન્ દસ્યવે હેતિમસ્યાર્ય સહો વર્ધયા ધુમ્નમિન્દ્ર ॥

ઋગ્વેદ, ૧-૧૦૩-૩

(૧૭) અનુવ્રતાય રન્ધયજનપવ્રતાન્ આમૂમિરિન્દ્રઃ શ્રથયજનાભુવઃ ॥

ઋગ્વેદ, ૧-૫૧-૯

(૧૮) યો દાસં વર્ણમધરં ગુહાકઃ ।

,, ૨-૧૨-૪

(૧૯) અમિ દસ્યું વકુરેણાધમંતોરુજ્યોતિશ્ચક્રધુરાર્યાય । ,, ૧-૧૧૭-૨૧

મૂઆ, હજારો દાસ સ્ત્રીઓને રાજઓએ, ઋષિઓએ અને મઘવનોએ ગુલામ તરીકે રાખી. કેટલાય ઋષિઓ દાસોના દાનની આશા રાખી દેવોની પ્રાર્થના કર્યા જતા.

૩

રંગ, ધર્મ ને સંસ્કારથી ભિન્ન એવી બે જાતિઓ વચ્ચે જીવલેણ વિગ્રહો ઇતિહાસને પાને પાને જડે છે; પણ આવા વિગ્રહોને પરિણામે જે જાતિ જીતે તેને મુશ્કેલીભર્યા પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે, કે હારનાર જાતિનું શું કરવું? એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ જીતનારી જાતિ પોતાના સંસ્કાર પ્રમાણે કરે છે. રોમનોએ જ્યારે કાર્થેજના લોકો પર વિજય મેળવ્યો, ત્યારે હારેલી જાતિની કતલ કરી નાખી. એથન્સના ગ્રીકો જ્યારે વિજય મેળવતા, ત્યારે હારેલાને પોતાના ગુલામો બનાવતા. આ વ્યવસ્થા એથન્સમાં એટલે સુધી પહોંચી, કે શહેરનું કામ ગુલામો કરતા અને ગ્રીક શહેરીઓ માત્ર શેઠાઈ કરતા. ત્રીજે પ્રયોગ એવો પણ જોવામાં આવે છે, કે જીતનાર જાતિ આસ્તે આસ્તે પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખોઈ હારનાર જાતિમાં ભળી જાય છે.

વૈદિક આર્યોએ આ વિષયમાં નવો અને લાક્ષણિક રસ્તો શોધી કાઢ્યો જણાય છે. સમાજવ્યવસ્થા જે રંગભેદ, જાતિભેદ અને વિધિભેદ પર રચાઈ હતી, તે બદલી નાખી; અને સંસ્કારભેદ પર અવલંબેલી વ્યવસ્થા દાખલ કરી. દાસોની અનેક જાતિઓને પોતાના સમાજમાં તેમણે સ્વીકારી; દરેક જાતિને તેના સંસ્કાર પ્રમાણે ચડતું કે ઊતરતું સ્થાન આપ્યું; અને જે સમૂહના સંસ્કાર આર્યત્વની દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ હતા, તેને સર્વોપરિ સ્થાન આપ્યું. આમ જે વર્ણ-રંગ-વ્યવસ્થા હતી, તે ચાતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થામાં પલટાઈ ગઈ. આર્યને અનાર્યના

ભેદને બદલે સંસ્કારભિન્નતાથી દ્વિજ અને શૂદ્ર એવા ભેદ પડયા. આ ક્રિયા કેમ થઈ તેનો ઇતિહાસ દાશરાજના વિગ્રહને ઉદ્દેશીને વસિષ્ઠો ને વિશ્વામિત્રોએ રચેલાં સૂકતો પૂરે પાડે છે.

દસ્યુઓના કેટલાક રાજાઓ હારી ગયા; કેટલાકે આર્ય રાજાઓ જોડે મૈત્રી કરી. આર્ય જાતિઓ માંહ્યોમાંહ્ય લડી પડી અને દસ્યુ જાતિની મદદ મેળવવા લાગી.

એક ઋષિ ગાય છે:

હે ઇંદ્ર ! વિરોધી અમિત્રોની બન્ને જાતિ, આર્ય અને દાસ તેને તેં મારી કાઢી છે—જેમ બરાબર તારેલી વીજળીથી તું જંગલો વિનાશ છે તે પ્રમાણે. હે બહાદુર નાયક ! યુદ્ધમાં તેમને તેં ચીરી નાંખ્યા છે. (૨૦)

વળી બીજા ઋષિ ગાય છે :

તે (દેવો) અમારા આર્ય વૈરીઓનો વિનાશ કરે છે. વીરોના ઈશ જેવા તે અમારા દાસ વૈરીઓનો વિનાશ કરે છે અને અમારા આર્ય દુશ્મનોને નસાડી મૂકે છે. (૨૧)

વળી એક ગાય છે :

હે દેવ ! તેં બધી સમૃદ્ધિ જીતી છે—જમીન પરની અને પર્વત પરની; અને દાસ તેમ જ આર્ય શત્રુઓને જીતી લીધા છે. (૨૨)

(૨૦) त्वं ताँ इन्द्रोभयाँ अमित्रान् दासा वृत्राण्यार्या च हर ।

वधीर्वनेव सुधितेभिरत्कैरावृत्सु दधिं वृणां नृतम ॥

ऋग्वेद, ૮-૩૩-૩

(૨૧) हतो वृत्राण्यर्या हतो दासानि सत्पती ।

हतो विश्वा अपद्विषः ॥

„ ૬-૬૦-૬

(૨૨) समज्या पर्वत्या ३ वसूनि

दासा वृत्राण्यार्या जिगेथ ।

„ ૧૦-૬૯-૬

દાશરાજના વિગ્રહનું મૂળ વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર વચ્ચેનું વેર હતું. વૃત્સુના રાજ દિવોદાસના પુત્ર સુદાસના પ્રેરક વસિષ્ઠ હતા. તેની સામે ભરત જાતિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા વિશ્વામિત્રે દશ રાજાઓનો સંઘ ઊભો કર્યો. એ રાજાઓમાં પાંચ આર્ય જાતિઓ હતી : ભરત, અનુસૂ, દ્રુહ્યુસૂ, તુર્વશસૂ અને યદુ. અને સિમ્બુ, અજસૂ, સિત્તુ અને યક્ષુ એવી ચાર દસ્યુઓની જાતિઓ હતી. ભેદ નામનો દસ્યુ રાજા પણ વિશ્વામિત્રને પડખે હતો. આ વિગ્રહ ઘણા કાળ સુધી ચાલ્યો. વસિષ્ઠનું સૈન્ય જીત્યું ખરાં, પણ આખરે એ વિગ્રહને પરિણામે ઘણીખરી આર્ય અને અનાર્ય જાતિઓ ભરત જાતિમાં ભળી ગઈ; અને એ જાતિએ આ દેશને ભરતખંડનું નામ આપ્યું. પરંબળીને તીરે થયેલા આ દાશરાજ વિગ્રહમાંથી આર્યો અને દાસોની એકતા પ્રગટી, સાથે રેડાયેલા રુધિરની સરિતામાં વર્ણદ્વેષ અદૃષ્ટ થયો, અને જે જાતિના સંમિશ્રણથી ભરતખંડની પ્રજા અને સંસ્કાર બન્ને ઉદભવ્યાં.

પાછળના સમયમાં વસિષ્ઠના શિષ્યો અને સંતાનો સંકુચિત દૃષ્ટિના, ચુસ્ત બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયના પ્રતિનિધિ થયા. વિશ્વામિત્રના અનુયાયીઓ અને સંતાનો ઔદાર્ય અને પ્રગતિ, સમાધાન અને સંમિશ્રણની પદ્ધતિના પ્રતિનિધિ બન્યા. (૨૩)

વિશ્વામિત્ર જગતના ઉપકાલમાં આવે રાષ્ટ્રસ્ત્રષ્ટા થઈ ગયા. એ દીર્ઘદર્શી મહાત્માને દેખાયું, કે આર્યત્વ સંસ્કારમાં છે, રુધિરમાં નથી; અને આર્યત્વને અમર કરવું હોય, તો શસ્ત્રે જિતાયેલી પ્રજાને સંસ્કારે અપનાવવી જોઈએ. એણે આર્યો અને દસ્યુઓની એકાકારતા દશ રાજાઓના સંઘ વડે રચાવી. એના ગાયત્રી મંત્રની મહત્તા પણ એ જ હતી, કે જે

એ ઉચ્ચારે તેની ધી સંસ્કારી બને, તે આર્ય બને-ભલે તે વંશે કે વર્ણે ગમે તે હોય. (૨૪)

વિશ્વામિત્રે દરયુઓને પોતાના પુત્રો કરી રથાપ્યા, એ વાત શુન:શેપની કથામાંથી નીકળે છે:

વિશ્વામિત્રને એક સો એક પુત્રો હતા, પચાસ મધુછંદસથી મોટા, અને પચાસ નાના. જે મોટા હતા, તેને આ (શુન:શેપ વિશ્વામિત્રે દત્તક લીધો તે) યોગ્ય ન લાગ્યું. તેમને એમણે શાપ દીધો: ‘તમારા પુત્રો સીમાડે જઈ રહેશે.’ આ લોહા-અંધ, પુંડ્ર, શખર, પુલિંદ અને મૂતિખ-મોટી સંખ્યામાં સીમા પર રહે છે. ઘણાખરા દરયુઓ વિશ્વામિત્રનાં સંતાનો છે. (૨૫)

સીમાડા માટે શબ્દ ‘અન્તમ્’ છે. પછીના જમાનામાં સાયણુ અજ્ઞાનને વશ થઈ આનો અર્થ ચંડાલાદિરૂપાન્ નીચજાતિવિશેષાન્ કરે છે. અસલમાં આવો અર્થ નથી. તે પરથી એટલો જ સારાંશ નીકળે છે, કે વિશ્વામિત્રે જે દરયુઓને આર્ય કર્યા, એમાંના કેટલાક આર્યાવર્તની સીમાની પાર રહેતા હતા; અને આર્યાવર્તના આર્યોથી ઊતરતા સંસ્કારના ગણાતા હતા. અહિંયાં વપરાયેલા ‘અન્ત્ય’ શબ્દમાં અનાર્યતા કે અસ્પૃશ્યતાનો ધ્વનિ નથી.

જે આર્ય વિધિ ને સંસ્કારથી વિમુખ, તે શુદ્ર. જે તેને અનુસરે, તે દ્વિજ-આર્ય. આ પાયા પર નવો યુગ રચાયો.

(૨૪) રાગોઝિનની કલ્પના છે, કે દરયુઓને આર્યત્વની દીક્ષા દેતી વખતે ગાયત્રીમંત્ર બોલાતો: અને તે માટે જ વિશ્વામિત્રે એ રચેલો.

વેદિક ઇન્દિયા: પા. ૩૧૮

(૨૫) અન્તાન્ વ: પ્રજા મક્ષીષ્ટા इति । त एते अन्ध्रा: पुण्ड्रा: शबरा:

पुलिन्दा मूतिखा इति उदन्त्या बहवो वैश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठा: ।

ऐतरेय ब्राह्मण, ૭-૧૪

દાશરાજ સુધી આર્ય અને દાસો વચ્ચે વેરભાવ જણાય છે. આર્યો પોતાના દેવો અને વ્રતોને લીધે ગર્વમાં મસ્ત હતા, એમ પણ જણાય છે; પણ દાસો આર્ય થવાને નાલાયક હતા કે અસ્પૃશ્ય હતા, તેનો કોઈ પણ ઠેકાણો ઉલ્લેખ નથી.

૪

દાશરાજ પછી અથવા તેને પરિણામે ઋગ્વેદ-કાલનો અંત આવ્યો અને આર્યોના સમાજ અને સંસ્કાર ઘણે અંશે બદલાઈ ગયા. ભરતો અને કુરુપાંચાલો મધ્યદેશમાં આવીને વસ્યા. (૨૬) આર્ય અને દર્યુઓનો ભેદ અદૃશ્ય થયો; અને આર્ય ને શદ્ર એવા બે ભેદ ઊભા થયા. ઋગ્વેદ સંહિતા પછી ઘણા સમય પછી રચાયેલાં બ્રાહ્મણો અને સંહિતાઓમાં શદ્ર અને આર્ય એકબીજાનાં અંગ મનાવા લાગ્યાં.

સહસ્રાક્ષ દેવ આ વનસ્પતિ મારા જમણા હાથમાં મૂકશે, જેનાથી હું દરેકને જોઈ શકીશ-શદ્રને તેમ જ આર્યને. (૨૭)

સમસ્ત જનતાના બે ભાગ : શદ્ર અને આર્ય. તે બંને રાત ને દિવસની માફક પરસ્પર સંબંધી મનાયા. (૨૮)

શદ્રોને પણ પ્રિય થવું એ આર્ય ઋષિઓને ગમતું :

હે દર્ભા ! મને બ્રાહ્મણને અને રાજન્યને પ્રિય બનાવ. મને શદ્ર અને આર્યને પણ પ્રિય બનાવ. દરેક મનુષ્ય જે અમને ચાહે, તેને પ્રિય બનાવ. દરેક મનુષ્ય જેને જેવાને આંખ હોય, તેને હું

(૨૬) એતરેય બ્રાહ્મણ, ૮-૧૪

(૨૭) તાં મે સહસ્રાક્ષો દેવો દક્ષિણે હસ્ત આદધત્ ।

તયાહં સર્વં પરયામિ યથ્વ શદ્ર ઉતાર્યઃ ॥ — અથર્વવેદ, ૪-૨૦-૪

તેનાહં સર્વં પરયામિ ઉત શદ્રમુતાર્યમ્ ॥ — „ ૪-૨૦-૮

(૨૮) નવદશમિરસ્તુવત, શદ્રાર્યાવસૃજ્યેતામ્, અહોરાત્ર અધિપત્ની આસ્તામ્ ।

— વાજસનેયી સંહિતા, ૧૪-૩૦

પ્રિય થાઉં એવું કર. (૨૯)

શૂદ્ર કે આર્ય બેમાંથી એકની સામું પણ પાપ કર્યું હોય, તો તેની શુદ્ધિ વૈદિક ઋષિ ઇચ્છે છે. (૩૦) બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ચારેની કીર્તિ તે ગાય છે, (૩૧) અને ચારેને આશીર્વાદ દે છે. (૩૨)

દ્વાશરાશ પછી થોડે સમયે ચાતુર્વર્ણ્યની કલ્પના હસ્તીમાં આવી. તેનો પહેલો ઉલ્લેખ પુરુષસૂક્તમાં મળે છે :

બ્રાહ્મણ તેના (વિરાટ પુરુષના) મોઢામાં હતો, રાજન્ય એના બે હાથ બન્યા, વૈશ્ય એની બાંધ છે અને શૂદ્રો એના પગમાંથી બન્યા. (૩૩)

(૨૯) પ્રિયં મા દર્મ કૃણુ બ્રહ્મરાજન્યામ્બ્યાં શૂદ્રાય ચાર્યાય ચ ।

યસ્મૈ ચ કામયામહે સર્વસ્મૈ ચ વિપ્રયતે ॥—અથર્વવેદ, ૧૯-૩૨-૮

પ્રિયં મા કૃણુ દેવેષુ પ્રિયં રાજસુ મા કૃણુ ।

પ્રિયં સર્વસ્ય પ્રયત ઉત શૂદ્ર ઉતાર્યે ॥ — , ૧૯-૬૨-૧

(૩૦) યદ્ ગ્રામે, યદરણ્યે, યત્સભાયાં, યદિન્દ્રિયે, યચ્છૂદ્રે, યદર્યે,

યદેન્ધ્રકૃમા વયં, યદેકસ્થાધિ ધર્મણિ તસ્યાવયજનમસિ ।

વાજસનેયી સંહિતા, ૨૦-૧૭; કાઠક સંહિતા, ૩૮-૫; અને તૈત્તિરીય સંહિતા, ૧-૮-૩-૧

(૩૧) રુચં નો ધેહિ બ્રાહ્મણેષુ રુચં રાજસુ નસ્કૃધિ ।

રુચં વિશ્યેષુ શૂદ્રેષુ મયિ ધેહિ રુચા રુચમ્ ॥

વા. સં. ૧૮-૪૮; તે. સં. ૫-૭-૬-૪; કા. સં. ૪૯-૧૩; અને મૈત્રાયણી સંહિતા, ૩-૪-૮

(૩૨) યથેમાં વાચં કલ્યાણીભાવદાનિ જનેભ્યઃ ।

બ્રહ્મરાજન્યામ્બ્યાં

શૂદ્રાય ચાર્યાય ચ સ્વાય ચારણાય ॥

—વા. સં. ૨૬-૨

(૩૩) બ્રાહ્મણોઽસ્ય મુખમાસીદ્ બાહૂ રાજન્યઃ કૃતઃ ।

ઋતુ તદસ્ય યદ્ વૈશ્યઃ પદ્મ્યાં શૂદ્રો અજાયત ॥

—ઋગ્વેદ, ૧૦-૯૦-૧૨

ઉપરના ઉતારા પરથી સ્પષ્ટ થશે, કે પહેલાં જે વિરોધી પ્રજા હતી: આર્ય અને દાસ. પછી દાસોને નવી સમાજ-વ્યવસ્થામાં સ્વીકારવામાં આવી; અને એ દાસોમાં જે આર્ય-સંસ્કાર ન ઝીલી શક્યા, તેને શૂદ્રો લેખવામાં આવી. રંગભેદ અને જાતિભેદ વિચરાઈ ગયો અને નવી વર્ણવ્યવસ્થા હસ્તીમાં આવી.

૫

હવે આર્યો અને શૂદ્રો વચ્ચેનો સામાજિક વ્યવહાર કેવા પ્રકારનો હતો તે તપાસીએ. શૂદ્ર ખરું જોતાં દાસોની એક જાતિનું નામ હતું, એમ ઘણા વિદ્વાનો માને છે. અને ધીમે ધીમે આખો દાસસમૂહ જેણે આર્યોની વિધિ નહોતી સ્વીકારી, તે શૂદ્ર કહેવાતા થયા. શૂદ્રસમૂહ સેવા કરતો, જેમ મધ્યકાલીન યુરોપમાં ‘સર્વિસ’ કરતા તેમ; પણ હમેશને માટે તે અધમ કે અસ્પૃશ્ય ન હતો.

શૂદ્રો પૈસાવાળા હતા. યજ્ઞને માટે હુષ્પુષ્ટ વાછરડો લેવાન શૂદ્રની ગાયોના ટોળામાંથી લેવાનું લખ્યું છે. (૩૪) કેટલાક રાજાઓ એવા પણ હતા, જેઓ શૂદ્રોને પ્રધાન બનાવતા અને યજ્ઞ વખતે તેમને પણ સાથે રાખતા. શતપથ બ્રાહ્મણના કર્તાને આ વસ્તુ અયોગ્ય લાગી હતી એ વાત ખરી; પણ શૂદ્ર પ્રધાન થતો અને યજ્ઞમાં ભાગ લેતો એ વાત ચોક્કસ. ‘શતપથબ્રાહ્મણકાર’ કહે છે :

એક વખત સ્વર્ભાનુ અસુરે સૂર્યને અંધારો કરી મૂક્યો. અંધારો થવાથી તે પ્રકાશી ન શક્યો. સોમે અને રુદ્રે એનો અંધકાર

(૩૪) યો વૈ વૈશ્યઃ શૂદ્રો વા બહુપુષ્ટઃ સ્યાત્ તસ્ય ગર્વાં સાષ્ઠં વત્સતરં અપમયેત ।

નિવાર્યા; અને પાપથી છૂટા થઈ તે આજે તપે છે. તે જ પ્રમાણે જો રાજા યજુને માટે નાલાયક એવાને યજુનો સ્પર્શ કરાવે છે, તે અંધકારમાં પ્રવેશે છે. જો શૂદ્ર ને ખીખ ને યજુને માટે નાલાયક છે તેને યજુમાં બેસાડે છે, તેનો અંધકાર સોમ અને રૂદ્ર કાઢી નાખે છે. પાપથી છૂટા થઈ તે દીક્ષા પામે છે. (૩૫)

ત્રણે દ્વિજ વર્ણ અને શૂદ્રો વચ્ચે સ્ત્રીપુરુષનો સંબંધ કાયદેસર અને ગેરકાયદેસર-પુષ્કળ ચાલતો હતો.

ઉપિજ નામની દાસી અંગ રાજાના ઘરમાં કામ કરતી હતી. પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી રાજાએ તેને મહાતપ (દીર્ઘતમસ) પાસે મોકલી આપી. તે મહાન ઋષિ તેને ભક્તિભરી જોધને પાણીમાંથી બહાર આવ્યા, અને તેના વડે કક્ષિવત્ અને ખીખ ઋષિઓ પ્રાપ્ત કર્યા. (૩૬)

(૩૫) स्वर्मानुर्हवाऽसुरः । सूर्यं तमसा विव्याध । स तमसा विद्धो न व्यरोचत तस्य सोमरुद्रावेवैतत्तमोऽपहतां स एषोऽपहतपाप्मा तपति तथोऽ-
एवैष एतत्तमः प्रविशत्येतं वा तमः प्रविशति यदयज्ञियान् यज्ञेन प्रसजति,
अयज्ञियान् वाऽएतद् यज्ञेन प्रसजति शूद्रांस्त्वद् यांस्त्वत् तस्य सोमरुद्रा-
वेवैतत्तमोऽपहतः सोऽपहतपाप्मैव दीक्षते । शतपथ ब्राह्मण, ५-३-२-२

સેનાન્યાદીનાં અયજ્ઞિયત્વં પ્રસિદ્ધં इत्याह-अयज्ञियान् वा इति । तामेव प्रसिद्धिं दर्शयति शूद्रानिति । त्वदित्येक पर्यायः । एकदा शूद्रान् सेनान्यादीन् त्वद् एकदा यान् कांश्च गोविकर्तादीन् हीनजातीनपि यज्ञे प्रसजति । तेन अयज्ञियसम्बन्धेन तमः प्रविशति-इति अतः तस्य यष्टुः राजन्यस्य तथाविधं तमः सोमरुद्रौ एव एतद् एतेन चरुणा प्रीणीतौ अपहतः विनाशयतः ।

—સાયણ ભાષ્ય

(૩૬) अङ्गराजगृहे युक्तां उशिजं पुत्रकाम्यया ।

રાજા ચ પ્રહિતાં દાસીં ભક્તાં મત્વા મહાતપાઃ ।

जनयामास चोत्थाय कक्षीवत्प्रमुखानृषीन् ॥

—बृहदेवता, ४-२४-२५

કવષ ઐલુષની કથા પણ આ સંબંધ પર પ્રકાશ પાડે છે.

ઋષિઓએ સરસ્વતીને તીરે એક સત્ર કર્યો. સોમમાંથી તેમણે કવષ ઐલુષને કાઢી મૂક્યો: ‘આ તો દાસીનો પુત્ર છે. ચોર છે. અપ્રાહ્મણ છે. એને આપણી વચ્ચે દીક્ષા કેમ અપાય?’ એમણે એને રણમાં કાઢી મૂક્યો ને કહ્યું: ‘ત્યાં બલે તૃષા એને મારી નાખે. એને સરસ્વતીનું જલ પીવા ન દેવું.’ એને અરણ્યમાં મોકલી આપ્યો. તૃષાથી પીડિત એણે ‘અપોનખ્રીય’ મંત્રનાં દર્શન કર્યાં. ‘પ્રાહ્મણ માટે દેવો દોડતા આવે.’ તેને પ્રતાપે તે જલના પ્રિય આવાસમાં ગયો; એને માટે પાણી ઊછળીને આવ્યાં. એની આસપાસ સરસ્વતી દોડીને આવી તેથી અહિંયાં એ ‘પરિસારક’ કહેવાઈ; કારણ કે સરસ્વતી એની આસપાસ ફરી વળી. અને ઋષિઓએ કહ્યું: ‘દેવોએ એને ઓળખ્યો છે. એને પાછો બોલાવીએ બલે.’ અને તેમણે એને પાછો બોલાવ્યો. એને બોલાવીને તેમણે ‘અપોનખ્રીય’ કર્યો. (૩૭)

(૩૭) ઋષયો વૈ સરસ્વત્યાં સત્રમાસત તે વૈ કવષમેલ્લપં સોમાદ્ અનયન્ દાસ્યા: પુત્ર: કિતવોઽબ્રાહ્મણ: કથં નો મધ્યેઽદીક્ષિષ્ટેતિ તં બહિર્ધન્વોદવહન્નત્રૈનં પિપાસા હન્તુ સરસ્વત્યા ઉદકં મા પાદિતિ સ બહિર્ધન્વોદૂહલ: પિપાસયા વિત્ત એતદપોનખ્રીયમપદ્યત્ પ્ર દેવત્રા વ્રહ્મણે ગાતુ રેત્વિતિ તેનાપાં પ્રિયં ધામોપાગચ્છત્ તમાપોઽનૂદાયંસ્તં સરસ્વતી સમન્તં પર્યધાવત્ । તસ્માદ્દાપ્યેતર્હિં પરિસારકમિત્યાચક્ષતે યદેનં સરસ્વતી સમન્તં પરિસાર । તે વા ઋષયોઽબ્રુવન્ વિદુર્વા ઇમં દેવા ઉપેમં હ્યયામહા ઇતિ તથેતિ તમુપાહ્વયન્ત તમુપાહ્વયૈતદ્ અપોનખ્રીયમકુર્વત પ્ર દેવત્રા વ્રહ્મણે ગાતુરેત્વિતિ તેનાપાં પ્રિયં ધામોપાગચ્છન્નુપદેવાનામ્ । એતરેય બ્રાહ્મણ, ૮-૧

માધ્યમા: સરસ્વત્યાં સત્રમાસત । તદ્વાપિ કવષો મધ્યે નિષસાદ । તં હેમ ઉદોદુર્દાસ્યા વૈ ત્વં પુત્રોઽસિ ન વયં ત્વયા સહ ભક્ષયિષ્યામ ઇતિ । સ હ કુદ્ધ: પ્રદ્રવન્ સરસ્વતીમેતેન સૂક્તેન તુષ્ટાવ । તં હેયમન્વેયાય । તત્તુ

તે જ પ્રમાણે પંચવિંશ બ્રાહ્મણ અને જૈમિનીય બ્રાહ્મણમાં વત્સ ઋષિની કથા છે.

વત્સ અને મેધાતિથિ બન્ને કણ્વના પુત્રો હતા. મેધાતિથિએ વત્સને કહ્યું: ‘તું અબ્રાહ્મણ છે. તું શદ્ર માતાનો પુત્ર છે.’ તેણે કહ્યું: ‘ચાલ, આપણે અગ્નિમાં થઈને જઈએ; અને નક્કી કરીએ, કે ‘આપણા બેમાંથી ઉત્તમ બ્રાહ્મણ કોણ છે?’ વત્સસામન્ બણી વત્સ અગ્નિમાં થઈને ચાલી ગયો. મેધાતિથિસામન્ મંત્ર વડે મેધાતિથિ ચાલી ગયો. વત્સનો એક વાળ પણ અગ્નિમાં બળ્યો નહિ. એ એની તે વખતની ધર્રછા હતી. વત્સ એ ધર્રછા પરિપૂર્ણ કરે એવો સામન્ છે. એના વડે એ પોતાની ધર્રછાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. (૩૮)

સત્યકામ જળાલની કથા તો ઘણી જાણીતી છે.

તેણે હરિદ્રુમત્ ગૌતમ પાસે જઈને કહ્યું: ‘મારી ધર્રછા તમારી પાસે શિષ્ય થઈ બ્રહ્મવિદ્યા શીખવાની છે. મને તમારી પાસે આવવા દો.’ અને તેમણે કહ્યું: ‘હે પ્રિય વત્સ, તું કયા ગોત્રનો છે?’ તેણે ઉત્તર આપ્યો: ‘ભગવાન! કયા ગોત્રનો હું છું એ હું જાણતો નથી. મેં મારી માને પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો, કે હું મારી જીવાનીમાં ઘણી ભટકી હતી, ઘણાંઓને ખુશ કરતી, અને તને મેં જન્મ આપ્યો. મને ખબર નથી, કે ‘તારું ગોત્ર શું છે? પણ મારું નામ જળાલ છે, અને તારું સત્યકામ છે.’ તેથી, ‘હે ભગવન્! હું સત્યકામ જળાલ છું.’ તેણે (ઋષિએ) કહ્યું: ‘અબ્રાહ્મણ હોય તો આવું કહે નહિ. મારા વત્સ! સમિધ લાવ.

हेमे निरागा इव मेनिरे । तं हान्वावृत्योच्चुक्रवेषे नमस्तेऽस्तु मा नो हिंसीः
त्वं वै नः श्रेष्ठोऽसि ये त्वेयमन्वेति इति । तं ह जपयांचकुस्तस्य ह क्रोध
विनिन्युः । स एष कवषस्यैष महिमा सूक्तस्य चानुवेदिता । कौषीतकी ब्राह्मण, १२-३

(૩૮) પંચવિંશ બ્રાહ્મણ, ૧૪-૬ : જૈમિનીય બ્રાહ્મણ, ૩, ૨૩૪-૨૩૫

હું તને યજ્ઞોપવીત પહેરાવીશ. તેં સત્યને છોડ્યું નથી.’ (૩૯)

વળી ઐતરેય આરણ્યક અને ઉપનિષદનો કર્તા મહી-
દાસ ઐતરેય ઇતરા નામની શૂદ્રા માનો પુત્ર હતો એમ
સાચળુ નોંધે છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે, કે મોટા મોટા વિજ્ઞાત ઋષિઓ
શૂદ્રાઓ જોડે પરણતા, અને તેમના પુત્રો ઋષિપદ પામતા.

મહામુનિ વસિષ્ઠ ગણિકાના પુત્ર હતા. તપથી તે બ્રાહ્મણ
થયા; સંસ્કાર તેનું કારણ હતું. માછીથી વ્યાસ થયા; અંત્યજથી
પરાશર થયા. એમ ઘણા અદ્વિજો વિપ્રત્વને પામ્યા છે. (૩૯અ)

એ ઉપરાંત લક્ષ્મણ પણ સ્પષ્ટ ઉદાહરણ છે.

લોકો ગાયોમાં, ઘોડામાં, હાથીઓમાં, સુવર્ણમાં, દાસ જાતિની
ભાર્યાઓમાં, ખેતરોમાં અને ઘરોમાં મહિમા જીએ છે. (૪૦)

આર્ય ને શૂદ્રાઓનો ગેરકાયદેસર સંબંધ પણ સામા-

(૩૯) સ હ (સત્યકામો જાબાલ:) હારિદ્રુમતં ગૌતમમેલોવાચ બ્રહ્મ-
ચર્યં ભગવતિ વત્સ્યામ્યુપેયાં ભગવન્તમિતિ । તેં હોવાચ કિંગોત્રો નુ સૌમ્યાસીતિ
સ હોવાચ નાહમેતદ્ વેદ મો યદ્ગોત્રોઽહમસ્મ્યપૃચ્છ માતરં સા મા પ્રત્યવ્રવીદ્
બહ્વહં ચરન્તી પરિચારિણી યૌવને ત્વામાલેભે સાહમેતન્ન વેદ યદ્ગોત્રઃ ત્વમસિ
જબાલા તુ નામાહમસ્મિ સત્યકામો નામ ત્વમસિ સોઽહં સત્યકામો જાબા-
લોઽસ્મિ મો ઇતિ । તેં હોવાચ નૈતદાવ્રદ્ધાણો વિવક્તુમર્હતિ સમિધં સોમ્યા-
હરોપ ત્વા નેષ્યે ન સત્યાદગા ઇતિ ॥ —છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્, ૪-૪

(૩૯ અ) ગણિકાગર્ભસંભૂતો વસિષ્ઠશ્ચ મહામુનિઃ ।

તપસા બ્રાહ્મણો જાતઃ સંસ્કારાસ્તત્ર કારણમ્ ॥

જાતૌ વ્યાસસ્તુ કેવર્યાઃ શ્વપાક્યાસ્તુ પરાશરઃ ।

બહવોઽન્યેઽપિ વિપ્રત્વં પ્રાપ્તા યે પૂર્વમદ્વિજાઃ ॥

(૪૦) ગોઞ્શ્વમિહ મહિમેત્યાચક્ષતે હસ્તિહિરણ્યં દાસમાર્યં ક્ષેત્રાણ્યાય-
તનાનીતિ ॥ —છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્, ૭-૨૪-૨

ન્ય હતો.

હે તાપ ! તું મૂજવનોમાં ચાલી જ, નહિ તો તેનાથી દૂર બહિષ્કારમાં. ત્યાં જઈ સ્વછંદી શૂદ્રા છોકરીને શોધ અને તેને ચરચર કંપાવ. (૪૧)

ઋષિજી ખરેખર શૂદ્રા છોકરીથી થાક્યા લાગે છે.

હે તાપ ! સર્પ, હે અંગ વગરના, બોલી નાખ. અમારાથી દૂર જઈને રહે. તે નકટ દાસીને શોધી કાઢ અને તારા વજ્રથી તેનો વિનાશ કર. (૪૨)

વળી બીજી સંહિતામાં ઋષિ કહે છે :

જ્યારે પશુ યવ ખાય છે ત્યારે ખેડૂત ખુશી નથી થતો, કે પશુ પુષ્ટ થાય છે; તેમ જ જ્યારે શૂદ્રાઓ આર્યો જોડે આડો સંબંધ રાખે છે ત્યારે શૂદ્રો ખુશ નથી થતા, કે એમની આખી જાતિ પોપાય છે અને તે ઘણા ધનવાન પણ થાય છે. (૪૩)

૭

બ્રાહ્મણત્વ જન્મથી નહોતું મળતું; અને શૂદ્રોને પણ વિધિપુરઃસર આર્ય કરવામાં આવતા.

વાક્-વાણીની દેવી સરસ્વતી-ના મુખમાં આ શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા છે :

(૪૧) તક્મન્ મૂજવતો ગચ્છ બલ્હિકાન્ વા પરસ્તરામ્ ।

શૂદ્રામિચ્છ પ્રફર્વ્ય ૧ તાં તક્મન્ વીઘ ધૂનુહિ ॥

—અથર્વવેદ, ૫-૨૨-૭

(૪૨) તક્મન્ વ્યાલ વિગદ વ્યંગ મૂરિ યાવય ।

દાસીં નિષ્ટક્વરીમિચ્છતાં વજ્રેણ સમર્પય ॥—અથર્વવેદ, ૫-૨૨-૬

(૪૩) યદ્ધૃરિણો યવમત્તિ ન પુષ્ટં પશુ મન્યતે ।

શૂદ્રા યદર્યજારા ન પોષાય ધનાયતિ ॥

—વાજસનેયી સંહિતા, ૨૩-૩૦

હું શબ્દ ઉચ્ચારું છું, જે શબ્દ દેવ અને મનુષ્યને રચશે. જે માણસને હું ચાહું છું, તેને હું મહાન કરું છું, તેને હું બુદ્ધિશાળી ઋષિ અને બ્રાહ્મણ કરું છું. (૪૪)

દાસો આર્યોની વિધિ સ્વીકારવાથી આર્ય બની જતા.

હે ઇન્દ્ર ! અમને સમૃદ્ધિ આપ. મહાન, નિશ્ચલ અને હિંસાથી અસ્પૃષ્ટ એવી સંપત્તિ દે, જેથી અમે દુશ્મનોને વશ કરીએ. એના વડે તું કર્મહીણ દાસોને કર્મયુક્ત બનાવે છે. વેરીઓને સમરમાં નરમ કરી દે છે. (૪૫)

એ વિધિ પંચવિંશ બ્રાહ્મણમાં આપી છે, અને એ વ્રાત્ય-સ્તોમના નામથી બાણીતી છે. પ્રથમ વ્રાત્યસ્તોમ આર્યોમાંથી જે પતિત થયા હોય તેને આર્યત્વ અપાવે છે. બીજો વ્રાત્ય-સ્તોમ પતિતો અને અનાર્યોને શુદ્ધ કરે છે. (૪૬)

કેટલાકો એમ કહે છે, કે ‘પંચજનાઃ’ એ શબ્દમાં ચાર વર્ણ અને પાંચમા અસ્પૃશ્ય આવી જાય છે. આ

(૪૪) અહમેવ સ્વયમિદં વદામિ જુષ્ટં દેવેમિદત્ત માનુષેભિઃ ।

યં કામયે તં તમુગ્રં કરોમિ તં બ્રહ્માણં તમૃષિં તં સુમેધામ્ ।

—ઋગ્વેદ, ૧૦-૧૨૫-૫

(૪૫) આ સંયતમિન્દ્ર ણઃ સ્વસ્તિ શત્રુતૂર્યાય વૃહતીમમૃધ્રામ્ ।

યયા દાસાન્યાર્યાણિ વૃત્રા કરો વઙ્ગિનસ્સુતુકા નાહુષાણિ ॥

—ઋગ્વેદ: ૬-૨૨-૧૦

હે ઇન્દ્ર શત્રુતૂર્યાય શત્રુણાં તારણાય વૃહતીં મહતીં અમૃત્રાં અહિસિતાં સંયતં સંયતીં સંગચ્છમાનાં સ્વસ્તિ ક્ષેમલક્ષણાં સંપદં હે ઇન્દ્ર નોઽસ્મ-ભ્યમામર । વઙ્ગિન્ વઙ્ગવઙ્ગિન્દ્ર-યયા સ્વસ્ત્યા, દાસાનિ કર્મહીનાનિ મનુષ્ય-જાતાનિ આર્યાણિ કર્મયુક્તાનિ કરઃ અકરોઃ । નાહુષાણિ મનુષ્યસંબંધીનિ । નહુષા ઇતિ મનુષ્યનામ એતત્ । વૃત્રા વૃત્રાણિ શત્રૂન્ સુતુકાનિ શોભનહિંસો-પેતાનિ અકરોઃ ।

—સાયણ ભાષ્ય

(૪૬) કાલેન્ડ, ‘પંચવિંશ બ્રાહ્મણ’ : પ્ર૦ ૧૭, પા. ૪૫૪-૪૫૮

માન્યતા અજ્ઞાન ઉપર રચાયેલી છે. ઋગ્વેદમાં તો અનુસૂ, દ્રહ્યુસૂ, યદુ, તુર્વશસૂ અને પુરુ એવી પાંચ જાતિઓને ‘પંચજનાઃ’ કહી છે. (૪૭) એ પાંચ જાતિ તો આર્યોની છે. એ પાંચમાંની યદુ અને તુર્વસુ તો એક વખત એવી વિધિબ્રષ્ઠ થઈ ગયેલી કે તેમને દાસો કહ્યા છે. (૪૮)

દાશરાજ પછી આર્ય જાતિઓ અને દાસ જાતિઓનું મિશ્રણ થયું એટલે આ વાત ભુલાઈ ગઈ; અને એતરેય બ્રાહ્મણ કહે છે, (૪૯) કે ‘પંચજનાઃ’ એટલે દેવ, માણસ, ગંધર્વ ને અપ્સરા, સર્પ અને પિતૃઓ. પછી ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થિત બન્યું. ઔપમન્યવ પ્રમાણે ‘પંચજનાઃ’ એટલે ચાર વર્ણ અને પાંચમો નિષાદ. (૫૦) સાયણ પણ એ જ અભિપ્રાય દર્શાવે છે. ચારક પોતે તો ગંધર્વ, પિતૃ, દેવ, અસુર અને રાક્ષસ એમ ‘પંચજનાઃ’ કહે છે; એટલે પાછળથી ‘પંચજનાઃ’નો અર્થ ટીકાકારોએ નજરમાં આવે તે કરવા માંડ્યો.

ઔપમન્યવ અને સાયણની ટીકા ખરી હોય, તોપણ એમાંથી નિષાદો અસ્પૃશ્ય હતા એમ પુરવાર થતું નથી. વિશ્વજિત યજ્ઞ કરનાર બ્રાહ્મણે નિષાદના વરમાં થોડો વખત રહેવું એવી એક વિધિ છે. (૫૧) એટલે નિષાદો અસ્પૃશ્ય હોઈ શકે નહિ.

અત્રિ, યમ વગેરે સ્મૃતિઓ કૈવર્તને અંત્યજ લેખે છે.

(૪૭) ક્રીય, ‘વેદિક ઇન્ડિક્સ’: વોલ્યુમ ૧, પા. ૪૬૭

(૪૮) ઉત્ત દાસા પરિવેષે સ્મદ્દિષ્ટી ગોપરીણસા ।

યદુસ્તુર્વશ્ચ મામહે ॥

—ઋગ્વેદ, ૧૦-૬૨-૧૦

(૪૯) એતરેય બ્રાહ્મણ, ૩-૩૧

(૫૦) નિરુક્ત, ૩-૮

(૫૧) કૌશીતકી બ્રાહ્મણ, ૨૫-૧૫

એ જ દેવર્ત વિશે વૈદિક ઋષિ કહે છે :

આ માછીઓ, રથકાર અને લુહાર અને બુદ્ધિમાનો—આ બધા લોકો, હે પરુ, તું મારી સાથે રાખ, અને તેમને મારી આસપાસ ઊભા રહેવાનું કહે. (૫૨)

વળી સંહિતાકાર કહે છે :

સુધાર, રથકાર, કુંભાર, લુહાર, પુન્જિષ્ઠ, નિષાદ, શ્વનિન્, શિકારી, શ્વાન અને શ્વપતિ—તમને બધાને હું નમસ્કાર કરું છું. (૫૩)

આખા વૈદિક સાહિત્યમાં જમવાનો કે સ્પર્શવાનો બાધ કોઈ પણ જાતિ વિષે હોય એમ મળતું નથી. એક જ વખત જમવાનો પ્રશ્ન આવે છે. વેદવિદ્યા જાણનારાએ વેદવિદ્યા નહિ જાણનારા જોડે વાદવિવાદ ન કરવો, જમવું નહિ, અને ગમ્મતે કરવી નહિ. (૫૩ અ) આ વ્યાખ્યા આજે જે લાગુ પાડીએ, તો આપણામાંથી કેટલા વેદવિદ્યા જાણનારા જોડે વાત કરવાનો, જમવાનો કે ગમ્મત કરવાનો અધિકાર મેળવી શકીએ ?

૮

પાછળથી થયેલી સ્મૃતિઓમાં ચાંડાલને સૌથી પતિત

(૫૨) યે ધીવાનો રથકારાઃ કર્મારા યે મનીષિણઃ ।

ઉપસ્તીન્ પર્ણ મહ્યં ત્વં સર્વાન્ કૃણ્વમિતો જનાન્ ॥

—અથર્વવેદ, ૩-૫-૬

(૫૩) નમસ્તક્ષમ્યો, રથકારેભ્યશ્ચ વો નમઃ, નમઃ કુલાલેભ્યઃ,

કર્મારેભ્યશ્ચ વો નમઃ, નમઃ પુન્જિષ્ઠેભ્યો, નિષાદેભ્યશ્ચ વો નમઃ ।

નમઃ શ્વનિભ્યો, મૃગયુભ્યશ્ચ વો નમઃ, નમઃ શ્વભ્યઃ, શ્વપતિભ્યશ્ચ વો નમઃ ॥

—મેત્રાયણી સંહિતા, ૧૭-૧૨-૧૩ વગેરે

(૫૩ અ) નેદંવિદ્ અનિદંવિદા સમુદિશેઞ્ઞ સહ ભુઞ્જીત ન સધમાદી સ્યાત્ ।

—ऐतरेय आरण्यक, ૫-૩-૩

ગણવામાં આવ્યા છે. ઋગ્વેદના સમયમાં અથવા મંત્રોમાં ચાંડાલનું નામ કે નિશાન નથી. ચાંડાલનો પહેલો ઉલ્લેખ વાજસનેયી સંહિતામાં છે. પુરુષમેધના વર્ણનમાં જુદી જુદી જાતના માણસોનો ખલિ આપવાનો હોય, ત્યારે કયા દેવને કઈ જાતિનો ખલિ આપવો એ દર્શાવ્યું છે. બ્રહ્મને બ્રાહ્મણનો ખલિ આપવો, ક્ષત્રને રાજન્યનો ખલિ આપવો, મરુતને વૈશ્યનો ખલિ આપવો, તપસને શૂદ્રનો ખલિ આપવો, નૃત્તને સૂતનો ખલિ આપવો, ગીતને શૈલૂષ-નટ-નો ખલિ આપવો, ધર્મને સભાચર-સભાઓમાં જનારાઓ-નો ખલિ આપવો, નર્મને રેલનો-ખડુ વાચાળ હોય તેનો-ખલિ આપવો. આમ લાંબી યાદીમાં આપ્યું છે, કે અગ્નિને જડા માણસનો ખલિ આપવો..... અને વાયુને ચાંડાલનો ખલિ આપવો, અને ઘુને ઓડકા માથાવાળાનો ખલિ આપવો. (૫૪) આ યાદીમાં

(૫૪) બ્રહ્મણે બ્રાહ્મણં, ક્ષત્રાય રાજન્યં, મરુદ્ભ્યો વૈદ્યં, તપસે શૂદ્રં, તમસે તસ્કરં, નારકાય વીરહણં, પાપ્મને કલીબં, આક્રયાયાઽઅયોગૂં, કામાય પુંશ્વલં, અતિક્રુષ્ટાય માગધમ્ ॥
—વાજસનેયી સંહિતા, ૩૦-૫

નૃત્તાય સૂતં, ગીતાય શૈલૂષં, ધર્માય સમાચરં, નરિષ્ઠાયૈ મીમલં, નર્માય રેમં, હસાય કારિં, આનન્દાય સ્ત્રીષ્વલં, પ્રમદે કુમારીપુત્રં, મેધાયૈ રથકારં, ધૈર્યાય તક્ષાણમ્ ।
—વા. સં., ૩૦-૬

સરોભ્યો ધૈવરં, ઉપસ્થાવરાભ્યો દાશં, વૈશન્તાભ્યો બેન્દં, નડ્વલાભ્યઃ શૌષ્કલં, પારાય માર્ગારં, અવારાય કેવર્તં, તીર્થેભ્ય આન્દં, વિષયેભ્યો મૈનાલં, સ્વનેભ્યઃ પર્ણકં, ગુહાભ્યઃ કિરાતં, સાનુભ્યો જમ્મકં, પર્વતેભ્યઃ કિંપુરુષમ્ ॥
—વા. સં., ૩૦-૧૬

અગ્નયે પીવાનં, પૃથિવ્યૈ પીઠસર્પિણમ્, વાયવે ચાણ્ડાલં, અન્તરિક્ષાય વંશનર્તિનં, દિવે સ્વલતિં, સૂર્યાય હર્યક્ષમ્, નક્ષત્રેભ્યઃ કિર્મિરં, ચન્દ્રમસે

એવું કાંઈ પણ નથી જેના પરથી એમ દેખાય, કે ચાંડાલ જાતિ અસ્પૃશ્ય હતી. જો એ યાદી કાંઈ પણ ખતાવતી હોય તો એ, કે અગિયારમા યુગ પર જડા અને જોડકા માણસો સાથે ચાંડાલને ખાંધવામાં આવતો કે જેથી યજ્ઞની ક્રિયા સફળ થાય.

આ પછી બીજો ઉલ્લેખ બૃહદારણ્યકમાં છે.

જેણે પરમ આનંદ પ્રાપ્ત કર્યો હોય, તે પિતા ને અપિતા... વેદ અને અવેદ...ચાંડાલ ને અચાંડાલ, પૌલ્કસ અને અપૌલ્કસ વચ્ચે ભેદ જોતો નથી. (૫૫)

પણ જેમ જેમ બ્રાહ્મણ કાલ લુપ્ત થઈ સૂત્રકાલ આવવા માંડ્યો, તેમ તેમ ધાર્મિક વૃત્તિ સંકુચિત થતી ગઈ, અને શૂદ્રોને ધર્મક્રિયામાંથી દૂર રાખવાના પ્રયત્ન થવા લાગ્યા. અગ્નિહોત્રને માટે જે દૂધ જોઈએ તે શૂદ્ર પાસે ન દોવડાવવું. (૫૬) જે માણસ દીક્ષિત થયો હોય, તેણે તેટલો વખત શૂદ્ર જોડે ન ખાલવું. (૫૭) યજ્ઞને માટે જોઈતી સ્થાલી આર્થે જ તૈયાર કરવી. (૫૮) શૂદ્રને સોમ ન પીવા દેવો. (૫૯) ‘પ્રવચ્ય’ નામની

કિંલાસં, અહ્ને શુક્લં, પિંગાક્ષે રાત્ર્યે કૃષ્ણં પિંગાક્ષમ્ ॥

—વા. સં., ૩૦-૨૧ અને તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ, ૩-૪-૧૭-૧

(૫૫) અત્ર પિતા અપિતા ભવતિ, માતા અમાતા, લોકા અલોકા, વેદા અવેદા, અત્ર સ્તેનોડસ્તેનો ભવતિ, બ્રૂણહાડબ્રૂણહા ચાણ્ડાલોડચાણ્ડાલઃ, પૌલ્કસોડપૌલ્કસઃ, શ્રમણોડશ્રમણઃ, તાપસોડતાપસઃ, અનન્વાગતં પુણ્યેન, અનન્વાગતં પાપેન, તીર્ણો હિ તદા સર્વાન્ છોકાન્ હૃદયસ્ય ભવતિ ।

—બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્, ૪-૩-૨૨

(૫૬) કાઠક સંહિતા, ૩૧-૨; મૈત્રાયણી સંહિતા, ૪-૧-૩

(૫૭) કાઠક સંહિતા, ૩-૧, ૧, ૧૦ (૫૮) મૈત્રાયણી સંહિતા, ૧-૮-૩

(૫૯) કાઠક સંહિતા, ૬-૧૦

વિધિ વખતે વિધિ કરનારને શૂદ્રને સ્પર્શવો નહિ. (૬૦)
બ્રાહ્મણકાલના અંતમાં રચાયેલા આ વૈદિક સાહિત્યમાં
શૂદ્રને અસાધારણ મહત્તાની ધાર્મિક ક્રિયામાંથી દૂર રાખવાના
પ્રયત્નો પહેલી જ વાર મળે છે. શૂદ્રોને દૂર રાખવાની પ્રથાનો
કંઈક સંચાર આપણાં શાસ્ત્રોમાં આમ થયો.

આ સંકુચિત ધાર્મિક વૃત્તિનો પ્રત્યાઘાત પણ તે જ સમયે
થવા માંડ્યો. જે ઉદાત્ત સ્વભાવના હતા, તેમણે સ્થૂલ અસમાન-
તાની પેલી પાર માનવએકતાનાં અને સર્વભૂતમાં રહેતા
એક આત્માનાં દર્શન કર્યાં.

સર્વ ભૂતને વિષે રહેલો એક અંતરાત્મા જુદાં જુદાં રૂપ ધારી
ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિરૂપે થયો. (૬૧)

જે ભૂતમાત્રને પોતાના આત્મામાં જુએ છે, અને ભૂતમાત્રમાં
પોતાનો આત્મા જુએ છે, તે પુરુષ કોઈની નિંદા કરતો નથી. (૬૨)

માછી બ્રહ્મ છે, દાસ બ્રહ્મ છે, જુગારી પણ બ્રહ્મ છે. (૬૩)

આ ઉતારાઓ મેં વિસ્તારથી આપ્યા છે; કારણ કે
તે બાણ્યા વિના આપણા સમાજનાં વ્યવસ્થા અને વિકાસ
સમબલ્ય એમ નથી.

(૬૦) શતપથ, ૧૪-૧-૧-૩૧

(૬૧) એકસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો બભૂવ ।

—કઠ ઉપનિષદ્, ૨-૫

(૬૨) યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મન્યેવાનુપરયતિ ।

સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં તતો ન વિજુગુપ્સતે:—ઈશાવાસ્યોપનિષદ્, ૩

(૬૩) બ્રહ્મ દાશા બ્રહ્મ દાસા બ્રહ્મૈવમે કિતવા: ।

જુએ: બ્રહ્મસૂત્ર, ૨-૩-૪૩, (તથા ચામનન્તિ આથર્વણિકા: બ્રહ્મસૂત્ર-શારીરક ભાષ્ય)

૯

પુનરુક્તિનો દોષ વહોરીને પણ જાતિભેદ વિસારવાના પ્રયત્નોની રૂપરેખા ફરીથી આપું છું.

આર્ય જીવનનું પ્રભાત જ્યારે હતું તે સમયના બે નિરાળા ખંડો પડી જાય છે. (૨) દાશરાજનો વિગ્રહ પૂરો થતાં સમાપ્ત થાય છે તે; (૩) ઐતરેય બ્રાહ્મણ રચાયું ત્યારથી શરૂ થાય છે તે.

એ બ્રાહ્મણ રચાયું ત્યારે પરીક્ષિતના પુત્ર જનમેજયના રાજ્યકાલને થોડાં વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. (૬૪)

વિશ્વામિત્ર પછીની ત્રણ પેઢી સુધીનો ઇતિહાસ ઋગ્વેદના મંત્રોમાં છે. પણ ત્યારપછીથી તે જનમેજયના અવસાન સુધીના સમયનું વૈદિક સાહિત્ય અથર્વવેદ સિવાય કંઈ મળતું નથી. અથર્વવેદમાં પરીક્ષિતનો ઉલ્લેખ છે, જનમેજયનો નથી; એટલે એની અને ઐતરેય બ્રાહ્મણની વચ્ચે ઘણાં વર્ષનું અંતર નહિ હોય. (૬૫)

દાશરાજ પૂર્વના કાલમાં આર્યો અને દાસોની બે નિરાળી, પરસ્પર વિરોધી પ્રજાઓ હતી. દાસો હાર્યા, શુલામો તરીકે વેચાયા, તેમની સ્ત્રીઓ—દાસીઓ—આર્યોના ઘરમાં રહી. આર્ય અને અનાર્ય સંઘર્ષના સંમિશ્રણથી આર્યોની નવી પ્રજા ઉદ્ભવી.

અનુક દેશમાં આવા બનાવો બન્યા છે. મીસરમાં, ગ્રીસમાં, રોમમાં વિજયી જાતિએ હારનારી જાતિની સેવા વડે સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યાં હતાં. મીસરનાં પિરામિડો અને એથન્સનું પાર્થેનોન એ વિજયી જાતિની શક્તિનો ખ્યાલ આપે છે, તેથી ય વધારે હારી ગયેલી જાતિના મૂળે મોઢે વૈતરું કરતા લાખો શુલામોનું

સ્મરણ કરાવે છે. પણ એ ગુલામો વિજયી જાતિના સંસ્કાર ન ઝીલી શક્યા. તેમની ગુલામગીરી પર રચાયેલાં સામ્રાજ્યો નષ્ટ થયાં; અને સાથે જીતનારી જાતિની સંસ્કૃતિ પણ નષ્ટ થઈ ગઈ.

હિંદુસ્તાનમાં આર્ય ઋષિઓએ રાજકીય વિજયમાં રહેલું પરાજયનું બીજ બેયું. રણાંગણમાં મેળવેલી જીત પર ટૂંકજીવી સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન એમને બાલિશ લાગ્યો. સંસ્કાર-ને જ શ્રેષ્ઠતાનું પરમ લક્ષણ એમણે માન્યું; અને આર્ય અને દાસ જાતિના નિરાળા માનવખંડો પર સંસ્કારપ્રધાન વર્ણવ્યવસ્થાનો સેતુ રચ્યો. એ સેતુ પર થઈને પેઢીએ પેઢીએ લાખો દાસો આર્યત્વને પામ્યા. પરિણામે બ્રાહ્મણકાલ શરૂ થયો ત્યારે આર્ય અને દાસ એવા ભેદને બદલે માત્ર દ્વિજ અને શૂદ્ર એવા સંસ્કારપ્રધાન ભેદ સમાજમાં દેખાય છે. આ કીમિયાને ખસેંથી પાંચસં વર્ષ લાગ્યાં હશે.

બ્રાહ્મણકાલમાં ચાતુર્વર્ણ્યની ભાવના પ્રમાણે વર્ણવ્યવસ્થા રચાઈ ગઈ હતી. સમસ્ત જનતાને બ્રાહ્મણ, રાજન્ય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર જ વિભાગોમાં વહેંચી દેવામાં આવી હતી. શૂદ્રો વૈદિક દાસો જેવા દ્રેષને પાત્ર નહોતા. ઘણા શૂદ્રો પૈસા ને સત્તાવાળા હતા. ઘણા ગૃહપતિ હતા. દ્વિજ અને શૂદ્રનાં લગ્ન શિષ્ટાચારીને રુચતાં નહોતાં, પણ તે પ્રતિપિદ્ધ નહોતાં. શૂદ્રોને અવરુદ્ધા કરવાનો ચાલ આજે ઘણા પ્રાંતોમાં છે તેમ તે વખતે પણ સામાન્ય હતો.

શૂદ્રો રાજમંત્રી થઈ યજ્ઞમાં પણ આવતા-ભલે શિષ્ટાચારી મોઢું બગાડે. શૂદ્રો સહેલાઈથી દ્વિજોમાં સ્થાન પામતા. શૂદ્રો પૂજ્ય એવું ઋષિપદ પણ પ્રાપ્ત કરી શકતા. પણ એથી વે વધારે તો એક વસ્તુ ધ્યાન ખેંચે છે. બ્રાહ્મણોમાં લિંગપૂજકોના તુચ્છ દેવ, જેને વૈદિક આર્ય તિરસ્કારથી સંબોધતા, તે

રુદ્ર જેવા નાના વૈદિક દેવના નામ:નીચે ભૂપતિ, ઉગ્ર દેવ, મહાન દેવ, ઇશાન એ ઉપનામો સાથે આર્યોના દેવસમૂહમાં સ્થાન પામ્યા. આ વસ્તુ પાછળની સંહિતાઓમાં પણ જડે છે. (૬૬)

આ સમયમાં, આર્ય સંસ્કૃતિના પ્રાતઃકાલમાં, શુદ્રોને-ચાંડાલોને-પણ અસ્પૃશ્ય નહોતા ગણવામાં આવતા. ધર્મ-ક્રિયા કે ધર્મસ્થાનથી તેમને અળગા રાખવામાં નહોતા આવતા. અને અદર્શનીયતા, જે આજે હિંદુસમાજને કલંકિત કરે છે, તેનું નામ કે નિશાન નહોતું.

પણ જ્યારે બ્રાહ્મણકાલ સંકેલાવા લાગ્યો ત્યારે બે પ્રકારની સામાજિક વૃત્તિ સમજ થઈ: (૧) સંકુચિત ધાર્મિક વૃત્તિવાળા શુદ્રોને યજ્ઞમાંથી દૂર રાખવાનાં ફરમાનો કાઢવા લાગ્યા; અને (૨) ઉદાર ભાવનાથી પ્રેરાયેલા સામાજિક અને સાંસ્કારિક અસમાનતાની પેટી પાર જઈ અપૂર્વતાની સિદ્ધિનાં દ્વાર મનુષ્યમાત્રને માટે ખુલ્લાં કરવા બેઠા. શતપથ બ્રાહ્મણ અને છાંદોગ્ય ઉપનિષદ-કર્મકાંડ અને યોગ-ધાર્મિક દંભ અને આધ્યાત્મિક ઉચ્ચાભિલાષ-વર્ણભેદનાં પાપ અને ‘સર્વ-ભૂતહિતેરતિ’નો મોક્ષમાર્ગ-આમ આ વૃત્તિઓ જુદે જુદે માર્ગે વહેવા લાગી.

૧૦

હું પૂછું છું: ઇન્દ્રિય ગયું, ગ્રીસ ગયું ને રોમ ગયું; હિંદુસ્તાન હજી તપે છે-તે કેને પ્રતાપે? એ પ્રતાપ, જેણે દાસોનો વિનાશ ઇચ્છ્યો તેનો, કે જેણે દાસોનું પિતૃપદ લઈ તેમને આર્યસંસ્કાર હીધા તેનો? એ પ્રતાપ જે બ્રાહ્મણકારે

(૬૬) એતરેય બ્રાહ્મણ, ૩-૩૩; ૨-૩૩. ૧; કૌષીતકી, ૬-૧-૯. કીથ, ‘ઇન્દ્રોઢકશન ટુ એતરેય’ બ્રા. પા. ૨૫-૨૭.

શૂદ્રોને ‘યથાકામવધ્ય’ (૬૭)—છઠ્ઠા પ્રમાણે મારી શકાય એવા—માન્યા તેમનો, કે જેણે સંસ્કાર—પ્રધાન વર્ણવ્યવસ્થા રચી શૂદ્રોને આર્ય બનાવવાનો કીમિયો હાથ કર્યો તેનો ? એ પ્રતાપ જે બ્રાહ્મણકારે શૂદ્રને યજ્ઞશાળામાં પ્રવેશતા અટકાવ્યા તેનો, કે જેણે સત્યકામ બળાલને ઋષિપદ અપાવ્યું તેનો ?

સંસ્કૃતિ એ જડ સભ્યતા નથી. લોખંડના મોટા પુલો, ગગનમાં વિહરતાં વિમાનો કે ક્ષણમાં હજારોનો નાશ સાધતી તોપો સંસ્કૃતિ નથી. રાજબાઈ ટાવરનું ગગનચુંબી શિખર એ પણ સંસ્કૃતિ નથી. ધારાસભાના સુરમ્ય પ્રાસાદો અને સત્તાધીશોનાં મહાલયો પણ સંસ્કૃતિનાં ચિહ્નો નથી. જેના વડે મનુષ્ય જીવે છે, તે સંસ્કૃતિ નથી; જેને મોટે મનુષ્ય જીવે છે, તેનું નામ સંસ્કૃતિ. જીવનમાં કે સમાજમાં જે મૂલ્યો અંતિમ ધ્યેય હોય, તેની સંસ્કૃતિ બને છે.

સ્ત્રી પાતરાં પહેરીને ફરે, ફાણું લૂગડું પહેરે કે બનારસી અંખરમાં ઝગઝગે, કે હોઠ રંગી પારદર્શક વસ્ત્રોમાં મોન્ટે-કાર્લોમાં જુગાર રમે, એ સંસ્કૃતિનાં લક્ષણ નથી. મરી બય પણ નીતિ ન છોડે—અથવા કેટલીક રશિયન નોવેલોમાં જણાય છે તેમ, નીતિમાન થવામાં શરમ ધરે, એ અંતિમ મૂલ્યો; અને તેના સંસ્કાર બને છે. મરદ પૈસા કમાય, બહોળલાલી ભોગવે કે પર્ણકુટિમાં રહી જર્ણ કંથા પર સૂઈ રહે તે ઉપરથી સંસ્કૃતિનો નિર્ણય થતો નથી. તે સત્ય કે ભાવના કે સ્વાતંત્ર્ય—જે મૂલ્યનું મૂલ્ય નહિ, એવા અંતિમ મૂલ્યને લીધે હિંદની સંસ્કૃતિ અમર રહી.

શાને લીધે યુગેયુગે એને નવી કુંપળો ઊગી ?

—કારણ કે એના મૂળમાં વૈદિક આર્યોનાં અંતિમ મૂલ્યો

સમાયાં છે; અંતિમ મૂલ્યો, જેણે રાજકીય સર્વોપરિતા ત્યાગી દેશકાલથી અનવચ્છિન્ન એવી ભાવનાઓ પર જીવન રચ્યું તે; અંતિમ મૂલ્યો, જેણે મનુષ્યમાત્રને આ દેહે અપૂર્વતા સિદ્ધ કરવાનો અધિકાર અપાવ્યો તે. આજે આપણી સંસ્કૃતિ જગતભરના કલહપ્રિયોને શાંતિનું આશ્વાસન દઈ રહી છે, હિંસકોને વૈરત્યાગની ને અભિમાનીને દૈન્યની શીખ દઈ રહી છે, દલિતોને ઉદ્ધારની આશા આપી રહી છે, જડવાદના સર્વ-ભક્ષી આક્રમણ સામે પ્રતિશબ્દ કરી રહી છે, તે શા અધિકારથી ?

અધિકાર એટલો જ, કે રાગદ્વેષથી અસ્પૃષ્ટ એવી લોક-સંગ્રહની ભાવના વૈદિક આર્યોનાં અંતિમ મૂલ્યોમાં સમાઈ છે.

દ્વેષ ને હિંસા, વર્ણ ને વર્ગના ભેદ, જીલમ ને જહાંગીરી જગતને ગૂંગળાવી રહ્યાં છે. એવા જગતમાં આર્ય સંસ્કૃતિ જો એ વૈદિક આર્યોની અંતિમ ભાવના સાચવશે, તો જ માનવોનું સનાતન ગૌરવ સ્થપાશે.

એ ભાવના, જેમ હાસાને આર્યો કર્યા તેમ, જગતભરના અસ્પૃશ્યોને ઉદ્ધારશે.

કેાણુ રહેશે ? અસ્પૃશ્યતા કે આર્ય સંસ્કૃતિ ? યુગોના અંતરમાંથી અમર મંત્રદ્રષ્ટાનો સ્વર મારે કાને અથડાય છે :

એક પરમે તમે પાણી પીજો, સાથે એસી અન્નભાગ ખાજો, એક ઘૂંસરીએ હું તમને જોડું છું. નાભિની આસપાસ આરાઓ ફરે તેમ એકઠા મળી અગ્નિની-સંસ્કાર અગ્નિની ?-પૂજ કરજો. (૬૮)

(૬૮) સમાની પ્રપા સહ વોજમાગઃ સમાને ચોક્ત્રે સહ વો યુનઝિમ ।

સમ્યજ્વેગ્નિં સપર્યતારા નાભિમિવામિતઃ ॥

—અથર્વવેદ, ૩-૩૦-૬

‘સસ્તુ’ સાહિત્ય’ એટલે ‘ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય’

ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર

સ્વામીજીના સમયમાં છપાયેલાં પુસ્તકો

ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો—

પૃષ્ઠ મૂલ્ય

સંપૂર્ણ મહાભારત-ભાષાંતર-દળદાર સાત ગ્રંથોમાં...	૫૨૦૮	૪૫-૦
ગિરધરકૃત રામાયણ-કવિ ગિરધરદાસની હસ્તપ્રત ઉપરથી	૭૬૨	૪-૮
માનસ રામાયણ-એ ભાગમાં, દોહા-ચોપાઈ હિંદી લિપિમાં		
અને અર્થ ગુજરાતીમાં ૩૦ ચિત્રો સાથે ...	૧૪૦૦	૭-૦
તુલસીકૃત રામાયણ-એ ભાગમાં, દોહા-ચોપાઈ ગુજરાતી		
લિપિમાં અર્થ સાથે: ૩૬ ચિત્રો સાથે ...	૧૪૩૨	૭-૮
વાલ્મીકિ રામાયણ-ભાષાંતર ૩૭ ચિત્રો સાથે, મોટા અક્ષરો	૧૫૨૮	૬-૦
ભગવતી (દેવી) ભાગવત-સરળ ભાષાંતર, મોટા અક્ષરોમાં	૯૨૮	૬-૦
મહાભારતનું શાંતિપર્વ-રાજધર્મ, આપદધર્મ અને		
મોક્ષધર્મ-ચારે વર્ણ, આશ્રમના સામાન્ય ધર્મો;		
વિશેષ, મુખ્ય તથા ગોણધર્મો ઇત્યાદિ ...	૮૫૬	૭-૮
વૈદક વિનય-દરરોજના સ્વાધ્યાય માટે પસંદ કરી ચૂટેલા		
૩૬૦ વેદમંત્રો, ભાષાંતર-વિસ્તૃત સમન્વૃત્તિ સાથે	૮૪૦	૩-૧૨
આખ્યાનમાળા-ગ્રંથ ૧ લો તથા ૨ જો-સ્વં અનંત-		
પ્રસાદકૃત ઋષિ-મુનિઓ તથા દેવ-દેવીઓ-		
નાં કુલ ૪૩ આખ્યાનોનો ઉત્તમ સંગ્રહ...	૧૪૨૮	૬-૦
આયધર્મનીતિ ને આણુક્યનીતિસાર-પસંદ કરી ચૂટેલા		
ધર્મનીતિના શ્લોકો, સરળ અર્થ સાથે ...	૨૦૮	૦-૮
ઉપદેશસારસંગ્રહ-મહાત્મા તિરુવલ્લુવરના વેદતુલ્ય ઉપદેશો	૨૮૪	૧-૮
પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય-મહાપુરુષોના ઉપદેશની વાનગી		
તથા ભજનો ઇત્યાદિ	૧૬૮	૧-૦
સુમોધરનાકર-ધર્મનીતિનાં પ્રેરક ૧૦૫ દષ્ટાંતો ...	૩૦૦	૧-૮
વિષ્ણુસહસ્રનામ-ભગવાન વિષ્ણુનાં હજાર નામો, અર્થ સાથે	૧૨૮	૦-૪
વિષ્ણુસહસ્ર નામાવલિ દર્શન-ભગવાન વિષ્ણુનાં હજાર		
નામો અર્થ તથા વિસ્તૃત વિવરણ સાથે...	૨૨૦	૦-૬

મનુસ્મૃતિ-સરળ ભાષાંતર, મૂળ શ્લોકો સહિત ... ૬૪૦ ૩-૦

દૃઢયતરંગ અને બ્રાહ્મણની ગૌ-અભયદેવ સમર્પિત

ઉત્તમ વિચારતરંગો તથા બ્રહ્મગ્વીસૂત્રનું સરળ ભાષાંતર ૩૨૪ ૧-૦

સંતવાણી તથા ઉપદેશો—

દાસ્યબોધ-ભક્તિનિરૂપણ, જન્મદુઃખનિરૂપણ, નવ પ્રકારની
ભક્તિ, બ્રહ્મનિરૂપણ, પિંડ અને બ્રહ્માંડ, સારાસાર
વિચાર ૬૦ અનેક પ્રકારના સમર્થ રામદાસના ઉપદેશો ૬૪૮ ૨-૮

તુકારામ ગાથા-બે ગ્રંથોમાં-મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંત
તુકારામે લખેલા પ્રભુપ્રેમ, ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યપ્રેરક
૪૧૪૧ મરાઠી અક્ષરોનું સરળ ભાષાંતર ૧૮૪૦ ૬-૦

પ્રીતમદાસની વાણી-બોળ, છપ્પા, કક્કા, મહિના ઇ.નો સંગ્રહ ૫૬૦ ૨-૮

ભજનસાગર-જીહાજીહા ભક્તોનાં ૬૩૧ ઉત્તમ ભજનોનો સંગ્રહ ૬૮૮ ૨-૮

સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશો-આત્મરૂપા, બ્રહ્મચર્ય,
રાષ્ટ્રીય ધર્મ, આત્મસાક્ષાત્કારનો વિધિ, પ્રારબ્ધ
નહિ પણ પુરુષાર્થ, યજ્ઞનું રહસ્ય, આનંદ, જીવતો
કોણ છે? વગેરે બાબતો સમજાવતાં—

વ્યાખ્યાનો ઇત્યાદિ-(ગ્રંથ ૧ લા રૂપે) ... ૫૬૪ ૨-૮

સદુપદેશો-(ગ્રંથ ૩ ના રૂપે) ... ૫૨૦ ૨-૮

સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો-ધર્મ એટલે શું? ભક્તિનું
ખરું સ્વરૂપ, વેદાંતનું કાર્ય, ભરતખંડનું ભવિષ્ય,
આપણું કર્તવ્ય, પુનર્જન્મ, ભક્તિયોગ, મૂર્તિપૂજા,
પ્રભુપ્રેરિત વાતો, પત્રો ઇત્યાદિ

સદુપદેશો-(ભાગ ૪-૫ રૂપે) આવૃત્તિ ૨ જી ૬૦૦ ૨-૪

ભક્તિયોગ-આવૃત્તિ ૨ જી (ભાગ ૮મા રૂપે)... ૩૮૪ ૧-૮

પાતાંજલયોગને જ્ઞાનયોગ (ભાગ ૧૦-૧૧ રૂપે) ૫૬૦ ૨-૦

સંતો તથા વીર પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો—

આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-ભાગ ૨ જે-બોધક ૭૦ ટૂંકાં ચરિત્રો ૬૨૪ ૨-૮

ચૈતન્ય મહાપ્રભુ-ત્રણ ગ્રંથોમાં વિસ્તૃત ચરિત્ર ... ૧૫૯૬ ૬-૮

સંત તુકારામ-મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતનું ચરિત્ર ... ૬૪૮ ૨-૮

સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદજી ને શિવાનંદજીનાં ચરિત્રો ... ૪૨૪ ૧-૬

ભક્તચરિત્ર—નાભાકૃત ભક્તભાગનાં નહિ આવેલાં

મહાન રત્ન ભક્તોનાં અદ્ભુત અને ગ્રેષ્ણાદાયી ચરિત્રો	૫૨૮	૨-૮
ભારતના વીરપુરુષો—ઐતિહાસિક ૪૦ વીર પુરુષોનાં ચરિત્રો	૩૩૬	૧-૪
સ્વામી રામતીર્થ—વિસ્તૃત ચરિત્ર, વેદાંતના ઉપદેશો સાથે	૬૭૨	૩-૦
સ્વામી વિવેકાનંદ—બાળપણથી સમાધિ પર્યંતના ...		
જીવનના બધા પ્રસંગો આલેખતું વિસ્તૃત ચરિત્ર ...	૭૮૪	૩-૦
રામકૃષ્ણ પરમહંસ—ગ્રેષ્ણાદાયી અદ્ભુત ચરિત્ર ...	૬૦૮	૨-૬
મહાત્મા સરયુદાસજી, ભૂધર ભક્ત ને } મહાત્મા જાનકીદાસજીનાં ચરિત્રો } ૨૫૬	૦-૧૦
શ્રી રામચંદ્રદત્ત ને નાગમહાશયનાં ચરિત્રો ...	૩૩૬	૧-૦
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ને મહાત્મા ઐકનાથ : બે ચરિત્રો	૫૦૪	૨-૬
મુસ્લિમ મહાત્માઓ—૯૬ મુસ્લિમ સૂફી સંતોનાં ચરિત્રો	૭૫૬	૨-૪
વીર દુર્ગાદાસ અથવા મારુ સરદારો—મારવાડના રાજપૂત યુગના આ નરકેસરીનું વીરત્વભર્યું વૃત્તાંત...	૩૦૪	૧-૦

ખાસ સ્ત્રીઉપયોગી ગ્રંથો—

ભારતની દેવીઓ—ત્રણ ગ્રંથો : પ્રાચીન તથા અર્વાચીન		
૫૨૮ સતીઓનાં ચરિત્રો : સૌથી મોટા ને સરતો સંગ્રહ	૨૨૬૮	૬-૦
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી—સ્ત્રીઉપયોગી દ્વંદ્વી		
ચાર વાતો—બાલિકાઓ માટે ખાસ ઉપયોગી	૧૬૦	૦-૮
દ્વંદ્વી વાતો—ગ્રંથ ૧ હો—સામાજિક નિર્દોષ ૬૬ વાતો	૫૮૮	૨-૮
,, ,, ૨ જો—કુટુંબ માટે ઉપયોગી ૫૭ વાતો	૫૭૬	૨-૮
દ્વંદ્વી વાતો—ગ્રંથ ૫ મો—સ્ત્રીપુરુષને ઉપયોગી ૫૬ વાતો	૪૦૮	૨-૮
,, ,, ૧ હો—સર્વ માટે ઉપકારક ૮૬ વાતો	૭૨૦	૨-૮
સ્વર્ગનું વિમાન—ભક્તિમાર્ગના દ્વંદ્વી ૩૨૫ રમૂજ દાખલા	૩૭૨	૨-૦
સ્વર્ગની દ્વંચી—સદ્વર્તન રાખતાં શીખવનારું પુસ્તક ...	૩૭૨	૨-૦
સ્વર્ગનો ખજાનો—ભક્તિમાર્ગની સરળ ત્રીજી ચોપડી ...	૩૧૨	૨-૦
સ્વર્ગનો પ્રકાશ—જ્ઞાન અને પરમાર્થનો સંબંધ તથા ...		
પાગલ હરનાથની જાણવાલાયક વાતો ...	૩૩૬	૨-૦
સ્વર્ગનો આનંદ—ભક્તિના અનેક પ્રકારો ઇત્યાદિ ...	૩૬૦	૨-૦
સ્વર્ગની સડક—સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટેનો રસ્તો ખતાવનાર	૪૬૮	૨-૦
સંસારમાં સ્વર્ગ—સંસારને સ્વર્ગરૂપ ખતાવનારું પુસ્તક	૩૪૮	૨-૦
સ્વર્ગની સીડી—મોક્ષમાર્ગના ૧૨ પગથિયાંની સમજ...	૩૬૦	૨-૦

સાચું સ્વર્ગ-ભક્તિ ને જ્ઞાનવિષયક સાદી વ્રતો ...	૪૬૨	૨-૦
સ્વર્ગની જિંદગી-કંગાળ મનોદયાને માટે ભોમિયારૂપે ...	૩૦૦	૨-૦

ભગવદ્ ગીતાઓ—

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-ભગવાન જ્ઞાનેશ્વરે લખેલી અનેક દાખલા-દૃષ્ટાંતથી ગીતા સમજાવતી 'ભાવાર્થ' દીપિકા'ની ટીકાના સરળ અર્થ સાથે ...	૮૮૮	૪-૦
શ્રી ભગવદ્ગીતા-એક બાબુ શ્લોક ને બીજી બાબુ ભાષાંતર, બોર્ડપટ્ટીનાં પૂઠાં ...	૪૮૦	૦-૮
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-માત્ર ગુજરાતી ભાષાંતર આદિતિ ૨૦ મી, બોર્ડપટ્ટીનાં પૂઠાં ...	૨૮૮	૦-૪

યોગ ને વેદાંત—

જ્ઞાનયોગ-આત્મા, વ્યાવહારિક વેદાંત, કલ્યાણનો પંથ, યાજ્ઞવલ્કય અને મૈત્રેયી-વગેરે ઉપર વિવેકાનંદે આપેલાં વ્યાખ્યાનો	૨૩૬	૦-૧૨
રાજયોગ-(સ્વામી વિવેકાનંદકૃત) સાધન, પ્રાણ, પ્રાણનું આધ્યાત્મિક રૂપ, પ્રાણનો સંયમ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ ઇત્યાદિ	૧૩૬	૦-૧૨
પાતંજલ યોગસૂત્ર-ભગવાન પતંજલિનાં યોગ સૂત્રો, અર્થ તથા સ્વામી વિવેકાનંદજીના વિવેચન સાથે ...	૧૬૨	૧-૦

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક ગ્રંથો—

આગળ ધસો-ચેતનાપ્રેરક મહાન ગ્રંથ : (આદિતિ ૩૭)	૪૬૮	૨-૮
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા-ભાગ ૧-૨-મહાપુરુષોના જીવનપ્રસંગો પરથી બોધક અને અનુકરણીય ૮૧૬ દૃષ્ટાંતોનો સંગ્રહ	૬૨૮	૪-૦
ભાગ્યના સ્ત્રાવ્યો-માણસ પોતાનું ભાગ્ય પોતાના હાથે જ કેવી રીતે રચી શકે છે, તે બતાવતું દૃષ્ટાંતો સાથેનું ઉત્સાહપ્રેરક પુસ્તક ...	૫૬૪	૨-૬
શુભસંગ્રહ-(ભાગ ૧, ૨ ને ૬) જુદા જુદા ત્રણ ગ્રંથોમાં ધરગથ્ય દવાઓ તથા ઉપયોગી માહિતીના ૪૦૧ લેખોનો ઉપયોગી સંગ્રહ...	૧૪૭૨	૫-૪
કતલખાનું-શ્રમજીવીઓનાં અનેકવિધ દુઃખોનો તાદૃશ્ય ચિતાર ૨૦૬ કરતી નવલકથા (અષ્ટન સિંકલેરકૃત)	૬૬૬	૩-૦
સુબોધ કથાસાગર-બોધદાયક ૫૦૫ દૃષ્ટાંતોનો સંગ્રહ	૪૬૪	૨-૦
સુબોધ પુષ્પવાટિકા-શેખસાદીકૃત નીતિવિષયક, મધુર અને		

હંદ્યગ્રાહી શૈલીમાં લખાયેલું પુસ્તક: રાભની અને ત્યાગીની	
રહેણીકરણી, મીનનો મહિમા, શિક્ષણનું ક્ષણ ઇત્યાદિ	૧૩૬ ૦-૫
મુખી જીવનનાં સાધન-વ્યાવહારિક મુખ મેળવી આનંદી	
જીવન ગાળવા ઉત્સાહ પ્રેરતું પુસ્તક...	૩૧૨ ૧-૬

વૈદક તથા વિજ્ઞાનના ગ્રંથો—

આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન—મ૦ ગાંધીજીકૃત : શરીરરચના,	
હવા, પાણી, ખોરાક, કસરત, કપડાં, પાણીના તથા માટી-	
ના ઉપચાર, અકસ્માત, ગર્ભવેળા સ્ત્રી-પુરુષનું કર્તવ્ય વગેરે	૧૨૮ ૦-૮
વૈદક સંબંધી વિચારો—બે ગ્રંથમાં, આરોગ્ય અને વૈદકને	
લગતા ઉપદેશી ૨૬૧ લેખોનો સંગ્રહ	૧૧૧૬ ૩-૧૨
આર્યભિષક્ અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ—૧૦ મી આવૃત્તિ:	
અનેક વનસ્પતિઓના ગુણ-દોષ, ઉપયોગ તેમ જ રોગો,	
તેનાં લક્ષણ ને કારણ તથા ઉપચારોનો મહાન ગ્રંથ	૮૩૨ ૬-૦
આયુર્વેદ નિબંધમાળા—બે ગ્રંથમાં, વૈદ્ય તિલકચંદ તારા-	
ચંદ્રકૃત: આયુર્વેદ પ્રમાણે અનેક રોગ, તેનાં લક્ષણ, કારણ,	
ઉપાયો તેમ જ અનુભૂત ઉપચારો ખતાવતો ઉત્તમ ગ્રંથ	૧૧૫૨ ૪-૪

ખાળકો માટેનાં પુસ્તકો—

ખાળકોની વાતો—ભાગ ૧ લો: બોધપ્રદ ૨૧ વાતો ...	૮૪ ૦-૬
,, ,, ભાગ ૨ લો: બોધપ્રદ ૬૧ લેખોનો સંગ્રહ	૨૬૪ ૦-૮
સફળુણી ખાળકો—૬૬ ખરા બનાવોનો સંગ્રહ...	૧૩૬ ૦-૮

ટ્રસ્ટીઓએ બહાર પાડેલાં પુસ્તકો

ધાર્મિક ગ્રંથો—

પરિચિત પદસંગ્રહ—નૂતના ભક્તો અને સંતોએ રચેલાં ભજનો	
(છપાય છે.)	
મહાવાક્ય રતનાવલિ—સરળ અર્થ સાથે	૧૪૪ ૦-૧૨
એકાદશ ઉપનિષદો—મૂળ શ્લોકો તથા સરળ અનુવાદ	૪૩૨ ૨-૮
બૃહહારણ્યક અને ખીળ ૧૦૦ ઉપનિષદો—મૂળ શ્લોકો	
તથા સરળ અનુવાદ: (છપાય છે.)	
દત્ત-પરશુરામ અથવા આત્મદર્શનયોગ—ભગવાન દત્તાત્રેય પ્રણીત	
ત્રિપુરાસુર સ્થાનખંડ, વિસ્તૃત સમજણ અને વિવરણ સાથે	૩૪૪ ૨-૦

તું કોણ ? અથવા ઉકાલકતનું આત્મદર્શન-	
લેખક : સ્વામી માધવતીર્થજી (નૃજ પ્રતો છે.)	૩૮૪ ૨-૦
પરમાનંદની પ્રાપ્તિ-લેખક ધીરજલાલ સાંકળિયા : શુદ્ધાદેવ	
મતથી બદલનું નિરૂપણ કરવું પુસ્તક, રસિક વાતચીતરૂપે	૨૬૪ ૧-૮
વિદુરનીતિ-શ્લોકો તથા સરળ ભાષાંતર	૧૬૮ ૦-૧૨
મોક્ષમાળા-શ્રીમદ્ રાજયં દ્રઢત જૈનતત્ત્વજ્ઞાનનું ઉત્તમ પુસ્તક	
મહાત્મા ગાંધીજીના પરિચય સાથે... ..	૧૮૦ ૧-૪
પરમસુખી થવાના ઉપાય-શ્રીમન્નથુરામશર્માનાં ધાર્મિક	
વ્યાખ્યાનોના ઉપયોગી સંગ્રહ	૩૩૬ ૨-૦
વિવેકાનંદસાર-વિવેકાનંદના સમગ્ર ઉપદેશોના સારરૂપે	
વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી	૨૬૪ ૨-૦
રામકૃષ્ણકથામૃત-ઉપદેશો, બોધક વાતચીતના પ્રસંગો છં	૮૦૦ ૫-૦
શ્રીમદ્ ભાગવત-ખેત્રંચમાં ભાષાંતર-આવૃત્તિ ૧૧મી, ૨૭ ચિત્રો	૧૨૪૦ ૮-૦
એકાદશ સ્કંધ-મૂળ સહિત સરળ ભાષાંતર	૪૮૦ ૧-૪
હીવાને સાગર-પ્રભુપ્રાપ્તિ અને જીવનસાધક્યનો ઉલ્લાસ	
આપતી શ્રી 'સાગર'ની ગજલોનો સંગ્રહ	૪૮૦ ૪-૮
અખાની વાણી-અધરા શબ્દોના અર્થ સાથેની ત્રીજી આવૃત્તિ	૫૦૪ ૩-૦
જીવન પગલે-(કાવ્યો)-જીવનપથ ઉભળવાની પ્રેરણા	
આપતો કાવ્યસંગ્રહ	૧૧૨ ૦-૧૦
મીરાં અને નરસિંહ-(સંપાદક : ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ	
દિવેટિયા) પસંદ કરેલાં ૧૯૩ ભજનો તથા પદો	૧૦૪ ૦-૧૨
તુકારામજી:-સંત તુકારામના પસંદ કરેલા અભંગોનો સંગ્રહ	
મરાઠીમાં... ..	૧૨૦ ૦-૫

જીવનચરિત્રો—

નાનક-દ્વંકું ચરિત્ર : નવી આવૃત્તિ છપાય છે.	
મહર્ષિ દયાનંદ-મહાન જ્યોતિર્ધરનું ચરિત્ર : નવી આવૃત્તિ છપાય છે.	
મહાવીર-ભગવાન મહાવીરનું દ્વંકું ચરિત્ર : નવી આવૃત્તિ છપાય છે.	
રમણ મહર્ષિ-(લે. સ્વામી માધવતીર્થ) દ્વંકો પરિચય ને બોધ	૧૮૪ ૧-૦
સાઈબાબા-શરડીના પ્રખ્યાત સંતનું ચરિત્ર	૪૩૬ ૩-૦
સ્વામી સહજાનંદ-ચરિત્ર ને ઉપદેશો	૩૨૮ ૧-૮

શ્રીઉપયોગી સાહિત્ય—

શ્રીઓના વિવિધ પ્રશ્નો-શ્રીઓની કેળવણી, લગ્ન, વારસા- હક્ક, ગામડાંની શ્રીઓના પ્રશ્ન, કાર્યક્ષેત્ર, શારીરિક સંપત્તિ, ગૃહઉદ્યોગ તથા શ્રીઓની ફરજ છં અનેક વિષયો ૨૬૪	૧-૮
કલ્યાણમયી-વાર્તાના સ્વરૂપમાં શ્રીહત્કર્ષની ભાવનાને રમ્બ કરતો ગ્રંથ: શ્રીઓના રોગો અને તેના ઉપાયો સાથે : આવૃત્તિ ૨ જી ૨૨૪	૧-૦

ભગવદ્ ગીતાઓ—

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી સરલાર્થ સહિત, મોટા અક્ષર ૨૪૮	૦-૧૨
ભગવદ્ગીતા-શ્લોકો, ગું પદચ્છેદ તથા શબ્દાર્થ સાથે છપાય છે.	
ભગવદ્ગીતા-શ્લોકો ગુજરાતી લિપિમાં, પદચ્છેદ તથા શબ્દાર્થ સહિત છપાય છે.	
અષ્ટાવકગીતા-શ્લોકો તથા સરળ અર્થ ૭૨	૦-૮
અવધૂતગીતા-મૂળ શ્લોકો તથા સરળ ભાષાંતર ...	૧૫૨ ૧-૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી સરલાર્થ તથા પંડિત નીલકંઠની વિસ્તૃત ટીકા સાથે, ૬૬ પૃષ્ઠા	૬૭૧૧-૧૦

વેદાંત ને યોગના ગ્રંથો—

વિવેકચૂડામણિ-શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય વિરચિત મૂળ સહિત ગુજરાતી ભાષાંતર ૧૬૦	૦-૧૨
વિચાર સાગર-વેદાંતનાં દોહન-સારરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક ૪૩૨	૨-૮
લઘુ યોગવાસિષ્ઠ-મહામૂલા જીવનની હરેક પળ યોગપૂર્ણ વિતાવવા ગ્રેરણા આપતું અન્નેડ પુસ્તક ...	૫૨૮ ૨-૮
યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુ-ચાર દળદાર ગ્રંથો, વૈરાગ્ય, મુમુક્ષુ, ઉત્પત્તિ, રિયતિ, ઉપરામ ને નિર્વાણુ-આ છ પ્રકરણો ૧૯૦૮	૧૨-૦
આત્મવિલાસ-બ્રહ્માં બ્રહ્માં દષ્ટિબિંદુઓથી વેદાંત સમજાવતો ગ્રંથ ૩૪૪	૨-૦
જીવન્મુક્તિવિવેક-તત્ત્વજ્ઞાન, વાસનાક્ષય અને મનોનાશ હરી મુક્તિ માટે માર્ગદર્શન આપતો સ્વામી વિદ્યારણ્યકૃત પ્રાચીન ગ્રંથ ૨૨૦	૧-૪
આત્મરામાયણુ-રામાયણુની દ્વંદ્વી કથા સાથે તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવતું અધ્યાત્મ વિષેનું સરળ પુસ્તક	૧૪૦ ૦-૧૨

વૈદક અને વિજ્ઞાન—

ખોરાકના ગુણદોષ-લેખક : ડૉ. રસિકલાલ જી. પરીખ
આયુર્વેદ ને એલોપથી જાણનાર દાકતરને હાથે લખાયેલું
વ્યવહારુ માર્ગદર્શક પુસ્તક : નવી આવૃત્તિ છપાય છે.
ઓષધિ કલ્પલતા-જડ અને હઠીલા રોગો ઉપર ૪૩
વનોપધિઓના સેવન વિષે સમજૂતી ... ૧૧૨ ૦-૧૨

ખાણોપયોગી—

ખિરબલ અને બીજા-લે. જ્યોતીન્દ્ર હં. દવે : બાદશાહ અને
ખિરબલની તથા બીજી રમૂજ વાતોનો સંગ્રહ ૨૮૦ ૧-૮
ભારતીય નીતિકથાઓ-‘મહાભારત’માંની પર દ્વંકી વાતો ૧૬૨ ૦-૮
સુખોદક નીતિકથા-૨૧૦ ‘ખિરબલ’કૃત ૧૫૨ખોદકપ્રદ વાતો ૨૩૨ ૦-૮

પ્રકીર્ણ સાહિત્ય—

આત્મનિરીક્ષણ ને સંકલ્પ-રમણલાલ વં. દેસાઈનું વ્યક્તિગત
અને સમાજની નિર્બળતા ઉપર ડોકિયું કરી સ્વસુધારણા
માટે પ્રેરણા આપતું ઉત્તમ પુસ્તક ... ૧૬૮ ૧-૦
કચ્છની લોકવાર્તા-(લે. ડુંગરશી ધરમશી સંપાદ.)...
કચ્છદેશની રાજપૂત યુગની ઘટનાઓ આલેખતો ગ્રંથ ૩૫૪ ૨-૦
સાહિત્યપ્રારંભિકા-લે. હિંમતલાલ ગણેશજી ! અંબરિયા :
ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસને કાલિદાસ :
વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી ... ૧૫૨ ૧-૦
ગુજરાતની ગજલો-(દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી સંપાદિત)
જુદી જુદી ૮૬ ઉત્તમ ગજલોનો સંગ્રહ ... ૧૮૦ ૧-૦

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક ગ્રંથો—

અંતરની વ્યથા-લે. ‘સોપાન’ હૃદયના જિંડાણમાંથી
મજૂકતી સાચી પાંચ જવાબાઓ જીવનને આબાદ
રીતે દૈનંદેકીલું બનાવી ખરા રાહ પર લાવે છે ૧૬૨ ૧-૪

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

મદ્ર, સેશન્સ કોર્ટ પાસે, પો. બો. નં. ૫૦, અમદાવાદ
અને કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજા માળે, મુંબઈ-૨

“સસ્તુ” સાહિત્ય” એટલે “ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય”

‘સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી’

૧૮ પુસ્તકોની પહેલી યોજના

- આ શ્રેણીના દરેક પુસ્તકની છૂટક કિંમત દસ આના રહેશે.
- બધાં પુસ્તકો માટે નામ નોંધાવનારને ૧૮ પુસ્તકો દસ રૂપિયામાં મળશે.
- ટપાલથી મંગાવનારે રૂા. ૧-૮-૦ ટપાલખર્ચનો મોકલવો.
- પ્રસિદ્ધ થનારાં પુસ્તકોમાં સંતોગવશાત્ સંસ્થા ફેરફાર કરી શકશે.

નીચેનાં તેર પુસ્તકો તૈયાર છે

૧. પ્રકાશનાં પગલાં : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. કરસનદાસ માણેક
★ જગતના ભિન્નભિન્ન ધર્મોની પ્રેરક કથાઓ ૦-૧૦
૨. રાખની ઢગલી : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. ‘સૌજન્ય’
★ વાર્તાના સ્વરૂપમાં સંસારની સળગતી સમસ્યાઓ ૦-૧૦
૩. હાસ્યતરંગ : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હૃદયે
★ જીવનમાં દરરોજ દેખાતા પ્રસંગો ઉપરના કટાક્ષ-લેખો ૦-૧૨
૪. જીવનની કલા : લેખક : શ્રી. રવિશંકર મહેતા
★ જીવનની સફળતા માટેનું વ્યવહારુ માર્ગદર્શન ૦-૧૦
૫. જગતમાં જાણવા જેવું : (સચિત્ર) સંગ્રાહક : શ્રી. છોટા-
લાલ માનસિંગ કામદાર ★ જગતની અદ્ભુતતા અને
ઉપયોગિતાનો સરલ પરિચય ૦-૧૦
૬. જીવનપરિવર્તન : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. ‘સોપાન’
★ જીવનપલટાની એક કરુણ-મંગલ સળંગ વાર્તા ૦-૧૦
૭. ઇતિહાસને અજવાળે : (સચિત્ર) લે. ઇન્દ્ર વસાવડા
★ ઇતિહાસની પરાક્રમી વ્યક્તિઓની જીવનરેખા ૦-૧૦

૮. શૃદ્ધજીવનની કલા : (સચિત્ર) લે૦ “સમાજશાસ્ત્રી”
★ ધરમાં સુખ ને સંપત્તી કેમ રહી શકાય તેનાં સૂચનો ૦-૧૦
૯. ગામડું બોલે છ : (સચિત્ર) લે૦ ચુનીલાલ મડિયા
★ હિંદના નમૂનારૂપ એક ગામડાનું સાચુ જીવન ૦-૧૦
૧૦. શૃદ્ધજીવનનાં દર્શનો : (સચિત્ર) લેખિકા શ્રી. કુમુદ શેઠ
★ આપણાં શૃદ્ધકુટુંબનાં સાચાં શબ્દચિત્રો ૦-૧૦
૧૧. ભારો ભારત દેશ : (સચિત્ર) લે૦ કાન્તિલાલ પરીખ
★ ભારતવર્ષનાં સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય ૦-૧૦
૧૨. આરોગ્યસાધના : (સચિત્ર) લે૦ કુંગરશી ધ૦ સંપટ
★ આરોગ્યના સંરક્ષણ અંગે માર્ગદર્શન ૦-૧૦
૧૩. ભગવાનનાં છાત્ર : (સચિત્ર) લે૦ પુરાતન ધ્રુવ
★ હરિજનોના જીવનપ્રસંગોનો હૂબહૂ ચિતાર ૦-૧૦

નીચેનાં પાંચ પુસ્તકો હવે પછી પ્રકટ થશે

પાંચ પુસ્તકો તૈયાર થયે તેનાં નામ અને લેખક વિષે
બહેરાત કરવામાં આવશે. આજની ધારણા પ્રમાણે
એ પુસ્તકોમાં નીચેના વિષયોનો સમાવેશ થશે :

૧૪. રવીન્દ્ર-જીવન :
★ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના જીવનનો પ્રેરણાત્મક પરિચય
૧૫. ગુજરાતના સેવકો :
★ આજના ગુજરાતને ઘડનારા મૂંગા સેવકોની જીવનકથા
૧૬. માતૃત્વ :
★ બાળઉછેરને લગતા પ્રશ્નો અને ઉત્તરો
૧૭. બગ્ગત નારી :
★ નારીજીવનને પ્રેરણા આપતા લેખો ને જીવનચરિત્રો
૧૮. સાહસકથાઓ :
★ લોકકલ્યાણ અર્થે સાહસ કરનારા વીરોની કથાઓ

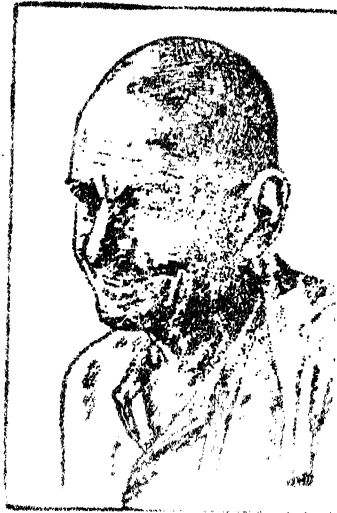
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

બદ્ર પાસે અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ-મુંબઈ-૨

હિન્દી અર્થા સદામાં મહાયુગરાતે
મહાપિં દયાનંદ સરસ્વતી, મહા-
ત્મા ગાંધીજી અને ભિક્ષુ અખં-
ડાનંદ—એ ત્રણ મહાપુરુષો આપ્યા છે.

એ ત્રણ મહાપુરુષોએ જનતાના
હિતનો મહાન સિદ્ધાંત વિચાર્યો, ગાંધર
કર્મો ને પોતાના જ જીવન દ્વારા અનેક
મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને ક્રિયાના
પ્રદેશમાં એ સિદ્ધાંતને સફળ કર્યો.

સંત અને કર્મચોગી એવા ભિક્ષુ
અખંડાનંદે જનસેવાનો ઉચ્ચ
પ્રકાર દેખાવ્યો છે.

૧૮૭૪ / ૧૯૪૨

તેમણે અજ્ઞાનરૂપી એકાપો દૂર કરવા માટે પુસ્તકો દ્વારા ઉત્તમ
વાચનરૂપી રસાયન લાખો ગુજરાતીઓને પૂરું પાડ્યું છે.

તેમણે ઋષિમુનિઓની વાણી અને વિદ્વાન લેખકોના વિચારોનો
પ્રચાર કરી, જનતાને નવું જીવન આપ્યું છે. તેમણે સાહિત્યના મહાન
ક્ષેત્રમાંથી ત્રણસો જેટલા ઉત્તમ પુસ્તકો ચૂંટીને સર્વ રીતે સુદ્ધ
કરીને, સરળ અને સહેલાઈથી વાંચી શકાય તેવા મોટા અક્ષરોમાં
છપાવ્યાં અને તેની લાખો પ્રતો ગરીબમાં ગરીબ માણસને પોસા
એવી સસ્તી કિંમતે ગુજરાતના ઘરેઘરમાં પહોંચાડી છે.

આ અગ્રગણ્ય સંતપુરુષે 'કથયન્તો માં નિત્યમ્' એ ગીતાશ્લોક
પ્રમાણે છેક છેવટની ઘડી સુધી ગુજરાતના જીવનમાં અનેક શુભ
સંસ્કારો રેખ્યા છે.

તે શ્રેષ્ઠ કાર્ય તેમની પાછળ ચાલુ રહે તેવી વ્યવસ્થા પણ
તેમણે કરી છે.

જ્ઞાનનું દાન એ સૌથી જોયું દાન છે; અને એ પ્રદેશમાં પહેલી
પંક્તિએ ખેસનાર દાતા ભિક્ષુ અખંડાનંદનું સ્થાન ગુજરાતના
ઘોરવમાં—હિંદના રાષ્ટ્રજીવનમાં અપ્રતિમ રહેશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય { અમદાવાદ
ને મુંબઈ-૨

